

WOJEWÓDZTWO RADOMSKIE
1975 – 1978
WYBRANE PROBLEMY
SPOŁECZNO-GOSPODARCZE
I KULTURALNE

**biuletyn
kwartalny
radomskiego
towarzystwa
naukowego**

ISSN 0137-5156

BIULETYN
KWARTALNY
RADOMSKIEGO
TOWARZYSTWA
NAUKOWEGO

TOM XX

RADOM 1983

ZESZYT 3-4

KOLEGIUM REDAKCYJNE

Zofia Czempińska, Jan Franecki, Witold Hański (z-ca przewodniczącego), Grażyna Kabza, Helena Kisiel (sekretarz), Henryk Nurowski (przewodniczący), Stanisław Ośko (z-ca przewodniczącego), Jan Piwowar, Jerzy Zuchowski.

RECENZENT

Doc. dr Jan Mityk

REDAKTORZY ZESZYTU

Doc. dr hab. Stefan Witkowski

dr Stanisław Ośko

Korekta: Danuta Czerska

Red. techn. Anna Zawadzka

Fot. Wojciech Stan

WYDAWCA:

Radomskie Towarzystwo Naukowe
26-600 Radom, Rynek 1

I. Wstęp

Na treść niniejszego, podwójnego zeszytu „Biuletynu Kwartalnego RTN”, składają się artykuły omawiające wybrane problemy społeczno-gospodarcze i kulturalne województwa radomskiego w pierwszych latach jego istnienia jako samodzielnej jednostki administracyjnej.

Opublikowanie tego rodzaju opracowania o województwie było uzasadnione zapotrzebowaniem społecznym. W pierwszym zamyśle miała to być pozycja książkowa opublikowana przez Krajową Agencję Wydawniczą w ramach zapoczątkowanej w drugiej połowie lat siedemdziesiątych serii „Panorama Polski”, której każda kolejna pozycja miała być poświęcona jednemu spośród 49 województw.

Nad przygotowaniem do druku książki o województwie radomskim pracował zespół autorski RTN pod redakcją doc. dra hab. Stefana Witkowskiego, konsultantami powołanymi przez KAW byli natomiast: prof. dr hab. Lech Miastkowski i dr Jerzy Breitkopf. Książka miała ukazać się w latach 1980—1981. W związku ze zmianą polityki wydawniczej edytor podjął w końcu 1980 r. decyzję o zaniechaniu kontynuacji serii „Panorama Polski”.

W zaistniałej sytuacji zrodził się w naszym Towarzystwie zamiysł opublikowania przygotowanego opracowania na łamach zeszytów „Biuletynu Kwartalnego RTN”. Naczelna Dyrekcja Wydawnictw Pozaprasowych KAW w Łodzi nie stawiała w tej kwestii przeszkód przekazując nam maszynopis. Po śmierci redaktora publikacji w 1981 r. doc. S. Witkowskiego, obowiązki te przejął niżej podpisany.

W opracowanym tekście autorzy dokonali niezbędnych poprawek i uzupełnień kierując się uwagami konsultantów oraz uaktualnili niektóre dane liczbowe o województwie z pierwszych trzech lat istnienia województwa, tj. lata 1975—1978 r. Jedynie w odniesieniu do problematyki społeczno-demograficznej oraz warunków bytowych ludności (rozdz. III i VI) przekroczono cezurę 1978 r. w związku z tym, że Wojewódzki Urząd Statystyczny nie dysponował danymi liczbowymi z tego roku.

Należy również podkreślić, że napisany przez S. Witkowskiego rozdział II — Informacje ogólne o województwie, został częściowo zmieniony

i uzupełniony przez mgr Zofię Czempińską, a w rozdziale III — Przemiany społeczne oraz w rozdziale VII — Warunki bytowe ludności — tegoż autora, koniecznych poprawek i nieznacznych zmian, głównie w aktualizacji danych liczbowych, dokonał mgr Tadeusz Kwiatkowski. Wprowadzono również nowy rozdział pt. Leśnictwo i gospodarka leśna w opracowaniu Andrzeja Kowalczewskiego.

Redakcja zrezygnowała ponadto z planowanego wcześniej rozdziału końcowego, w którym miały być przedstawione perspektywy rozwoju województwa, gdyż program rozwoju województwa w początku lat osiemdziesiątych nie był jeszcze opracowany. Tekst opracowania został wzbogacony częścią zdjęciową wykonaną przez artystę fotografa Jana Stana.

Zdając sobie w pełni sprawę z niedoskonałości niniejszego opracowania, Redakcja odstąpiła od wcześniej planowanego tytułu *Monografia woj. radomskiego*, zastępując go skromniejszym tytułem: *Problemy społeczno-gospodarcze i kulturalne województwa radomskiego 1975—1978*. Mamy również nadzieję, że publikacja, którą dzisiaj przekazujemy naszym Czytelnikom, zapoczątkuje pracę nad powstaniem obszernej monografii województwa w związku ze zbliżającą się 10 rocznicą jego istnienia.

Radom, 1984 r.

Stanisław Ośko

STEFAN WITKOWSKI

ZOFIA CZEMPIŃSKA

II. POŁOŻENIE WOJEWÓDZTWA W CENTRALNEJ CZĘŚCI POLSKI

1. POŁOŻENIE, GRANICE, OBSZAR, POWIĄZANIA KOMUNIKACYJNE

Województwo radomskie powstało z dniem 1 czerwca 1975 r. w wyniku przeprowadzenia reformy administracji państwowej.

Leży ono w pasie Nizin Środkowo-Polskich i obejmuje Równinę Radomską, Równinę Kozienicką, Dolinę Białobrzeską, południową część Równiny Warszawskiej oraz południowo-wschodni skrawek wysoczyzny Rawskiej. Południowa niewielka część województwa pod względem fizjograficznym należy do Wyżyny Małopolskiej i obejmuje część Przedgórza Iłżeckiego, Garbu Gielniowskiego i Wzgórz Opoczyńskich.

Województwo radomskie wchodzi w skład Makroregionu Środkowego wraz z województwami: ciechanowskim, łódzkim miejskim, piotrkowskim, sieradzkim, skierniewickim i stołecznym warszawskim.

Województwo zajmuje 7294 km², co stanowi 2,3% powierzchni ogólnej Polski i pod względem obszaru daje 14 miejsce w kraju i pierwsze w makroregionie. Przeważająca część powierzchni województwa radomskiego, a mianowicie 82,8% pochodzi z dawnego województwa kieleckiego, 15,1% z województwa warszawskiego (są to okolice Grójca) i pozostałe 2,1% powierzchni województwa radomskiego pochodzi z byłego województwa łódzkiego (okolice Nowego Miasta n/Pilicą).

Pod względem administracyjnym województwo podzielone jest na 15 miast i 61 gmin. W 1975 r. na terenie województwa zamieszkiwało 678,1 tys. osób tj. około 2,0% ludności kraju i 11,7% makroregionu. W miastach mieszkało wówczas 263,78 tys. osób, co stanowiło 38,8% ludności województwa, pozostałe 61,1% tj. 414,32 tys. stanowili mieszkańcy wsi. Procent ludności miejskiej w 1975 r. był znacznie niższy niż średnia krajowa, która w tym czasie wynosiła 55,7% i była niższa niż średnia w makroregionie, która wynosiła 63%. $\frac{3}{4}$ ludności miejskiej skoncentrowane było w stolicy województwa — w Radomiu, który liczył w 1975 r. 172 tys. mieszkańców. Pozostałe 14 miast zamieszkiwało w tym czasie 91,8 tys. osób, co stanowi zaledwie 34,7% ludności miejskiej województwa i świadczy o nierównomierności zurbanizowania województwa. Poza Radomiem i Pionkami, żadne z miast nie przekraczało w 1975 r.

15 tys. mieszkańców. Gęstość zaludnienia kształtowała się poniżej średniej krajowej (109,3 mieszkańca na km²) i wynosiła 93,0 osób na km².

Przez teren województwa radomskiego przebiega droga łącząca Śląsk z obszarami wschodnimi: lubelskim i białostockim oraz tereny południowe kraju, a w szczególności Kraków i Rzeszów, ze stolicą kraju Warszawą. Na tle tych powiązań wytworzył się w Radomiu ważny w skali kraju węzeł komunikacyjny.

Z Radomia jako węzła komunikacji kolejowej prowadzą linie kolejowe w czterech kierunkach: do Warszawy (101 km), do Krakowa przez

Kielce, do Lublina przez Dęblin i do Łodzi przez Tomaszów. Wszystkie te linie kolejowe są zelektryfikowane. Najstarszą linią kolejową uruchomioną w 1885 r. jest linia Dęblin-Radom-Dąbrowa Górnicza. Przy niej rozwinęły się główne ośrodki przemysłowe województwa: Radom, Pionki, Wierzbica, Szydłowiec. Od linii tej jest odprowadzona bocznica obsługująca elektrownię „Kozienice”.

Na skraju województwa tj. w Radzicach, powstaje duży węzeł kolejowy w związku z budowaną centralną magistralą kolejową, co wpłynie na znaczną intensyfikację przewozów kolejowych na szlaku Radzice — Radom — Dęblin — Lublin.

Lokalne znaczenie mają koleje wąskotorowe Nowe Miasto — Grójec — Piaseczno — Starachowice — Ilża. Ważnym elementem integrującym transport kolejowy z transportem samochodowym staje się punkt kontenerowy stacji kolejowej w Radomiu.

Założenie podstawowej sieci drogowej w województwie jest dziełem kształtowania nowoczesnej sieci drogowej w pierwszej połowie XIX w. przez rząd Królestwa Polskiego, której zasadą było powiązanie ówczesnych ośrodków wojewódzkich ze stolicą i między sobą. W ten sposób Radom stał się jednym z ważniejszych węzłów drogowych. Z tego okresu pochodzi najważniejsza droga Warszawa — Radom — Kraków (E 7), która uzyskała charakter arterii o znaczeniu międzynarodowym. Następnym ważnym elementem w systemie sieci drogowej jest droga T 12 łącząca Radom z dwoma sąsiednimi ośrodkami wojewódzkimi: Lublinem i Piotrkowem Trybunalskim. Już w okresie powojennym ze względu na najkrótsze połączenie Warszawy z Rzeszowem przez Radom, nabrała dużego znaczenia droga nr 30 Radom — Ilża — Tarnobrzeg — Rzeszów. Oprócz tych dróg głównych, z Radomia wychodzą drogi o charakterze regionalnym: Radom — Wierzbica — Starachowice, Radom — Przytyk — Tomaszów Mazowiecki, Radom — Kozienice, Radom — Głowaczów — Warka.

Drugim ważnym węzłem drogowym w północnej części województwa jest Grójec, w którym krzyżują się dwie arterie komunikacyjne: Warszawa — Grójec — Radom (E 7) i Skierniewice — Grójec — Góra Kalwaria (nr 28). Z węzła drogowego w Grójcu wychodzą poza to drogi o znaczeniu regionalnym: Grójec — Nowe Miasto — Końskie, Grójec — Warka i Grójec — Błędów.

Ważne znaczenie tranzytowe ma droga przebiegająca wzdłuż rzeki Wisły: Warszawa — Kozienice — Zwoleń — Lipsko — Sandomierz z odgałęzieniami do Warki, Zajeziera i Puław.

Rozwój komunikacji autobusowej w okresie powojennym wytworzył potrzebę udoskonalenia nawierzchni dróg prowadzących nie tylko do miasteczek, ale również i do znacznej liczby wsi, skąd ludność dojeżdża do pracy i do szkół w miastach. W szybkim tempie nawierzchnie dróg

WOJEWÓDZTWO RADOMSKIE

MAPA ADMINISTRACYJNA

Podział adm. z 1 I 1978 r.

Rozwój przestrzenny m. Radomia i jego układ komunikacyjny

lokalnych pokrywały się nie tylko utwardzonymi, ale również ulepszonymi nawierzchniami.

W 1976 r. na terenie województwa było 3499 km dróg o nawierzchni utwardzonej, w tym 2066 dróg o nawierzchni ulepszonej. Obecnie prowadzone są prace nad modernizacją dróg w celu przystosowania ich do nowych potrzeb motoryzacji. W przebudowie znajduje się droga E 7, która uzyskuje dwa pasma ruchu.

2. ŚRODOWISKO NATURALNE

a) Rzeźba terenu

Jak już wspomniano wcześniej, województwo radomskie leży w dwóch makroregionach fizyczno-geograficznych: w pasie Nizin Środkowo-Polskich i na terenie Wyżyny Małopolskiej. Rzeźba terenu obszarów wchodzących w skład Nizin Środkowo-Polskich jest mało zróżnicowana i brak tu większych deniwelacji. Średnie wzniesienia wynoszą około 150 m n.p.m., a najwyższe są o rzędnych wahających się w granicach od 195 do 210 m n.p.m. i występują w południowej części doliny rzeki Radomki

oraz na Wysoczyźnie Rawskiej, przedstawiającej wysoką równinę moreny dennej znacznie zniszczonej przez procesy denudacyjne, peryglacialne w okresie zlodowacenia bałtyckiego. Najniższy zaś punkt leży na wysokości 137 m n.p.m. w północnej części doliny rzeki Radomki. Charakter rzeźby województwa radomskiego związany jest ze zlodowaczeniem środkowopolskim i późniejszymi procesami geomorfologicznymi po ustąpieniu lodowca oraz ze współczesną działalnością człowieka. Wyróżnić tu można następujące formy geomorfologiczne: płaty wysoczyznowe, ostańce różnego typu, wydmy oraz doliny rzeczne. Największy płat wysoczyznowy rozciąga się od doliny Tymianki po dolinę Radomki na odcinku od Jedlińska do Ignacówki. Obszar ten leży na wysokości około 140 m n.p.m. Płaty wysoczyznowe pokryte są gliną morenową, a więc utworem o słabej przepuszczalności. W obrębie równiny denudacyjnej jaką jest Równina Radomska występują pagórki. Różnią się one między sobą wielkością, genezą i budową geologiczną. Są to pagórki morenowe, albo powstałe dzięki ostaniu się wyżej położonych fragmentów terenu. Rozmieszczenie ostańców i pagórków na badanym obszarze jest dość charakterystyczne. Grupa pagórków na omawianym terenie znajduje się koło Kowali — Stępcociny, Młodocina Większego i Wolanowa. Najwyższy pagór osiąga wysokość 210 m n.p.m. Bardzo charakterystyczny jest pagór, na którym rozłożona jest wieś Oblas. Osiąga on w kulminacji 172 m n.p.m. i wznosi się ponad otaczające go niższe tereny od 10—15 m i ku tym terenom opada łagodnymi długimi i wklęsłymi stokami. Wszystkie wyżej wymienione formy pagórkowate zbudowane są z piasków, żwirów, a czasem zawierają również glinę zwałową. Pagórki tworzą formy stosunkowo wyraźne i układają się pasami. Obszary wydymowe występują na terenie Równiny Kozienickiej i są one porośnięte lasem (Puszcza Kozienicka). Wały ozów występują w okolicach Grójca, a genetycznie związane są one z działalnością wód fluwioglacjalnych w szczelinach lądolodu wód.

Innymi formami zarysowującymi się w rzeźbie terenu omawianego obszaru są doliny rzeczne. Największą dolinę utworzyła rzeka Radomka. Dolina jej w całości znajduje się na terenie województwa radomskiego. Z innych dolin, ale tylko w części występujących na omawianym terenie należy wymienić dolinę Wisły i Pilicy. Południowy skrawek województwa radomskiego pod względem fizycznogeograficznym należy do Wyżyny Małopolskiej, ma rzeźbę urozmaiconą, charakteryzującą się łagodnymi wzniesieniami o kierunku południowym. Tu znajduje się najwyższe wzniesienie dochodzące do 300 m n.p.m.

b) Budowa geologiczna, kopaliny użyteczne

Pod względem geologicznym obszar województwa radomskiego leży w obrębie synklinorium brzeźnego, jedynie jego zachodnia część sięga do wału pomorsko-kujawskiego. Rzeźba podczwartorzędowa obszaru za-

wiera formy różnego wieku. Występują tu formy wieku trzeciorzędowego jak również jurajskiego i kredowego. W północnej części województwa występują osady morza dolnooligocenckiego, na których z kolei leżą utwory miocenu i pliocenu. Osady trzeciorzędowe są wykształcone w postaci ilów, piasków, miejscami żwirów, piasków z lignitem, piasków glaukonitowych i kwarcowych. Miąższość trzeciorzędu jest niewielka i wynosi od 6 do około 17 m. W spągu utworów trzeciorzędowych zalega kreda, która jest wykształcona w postaci piasków i margli. Utwory kredy i trzeciorzędu przykryte są piaskami i glinami czwartorzędowymi. Miąższość czwartorzędów w województwie radomskim waha się od 9 do 42 m. Układ warstw na omawianym terenie widoczny jest w załączonych tabelach 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 sporządzonych na podstawie wyników badań hydrogeologicznych przeprowadzonych w latach 1950—1974 przez Przedsiębiorstwa Hydrogeologiczne Białogon, Łódź, Kraków i udostępnionych autorom niniejszego opracowania przez Wydział Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska Urzędu Wojewódzkiego w Radomiu.

Z budową geologiczną związane jest występowanie kopalin użytecznych. W województwie radomskim należą do nich eksploatowane surowce budowlane oraz nieeksploatowane dotychczas surowce chemiczne, energetyczne i rudy żelaza. Surowce budowlane takie jak wapienie i margle stanowią wychodnie utworów jurajskich. Ciągą się one pasmowo od Nowego Miasta przez Wolanów, Orońsko, Wierzbicę, Iłżę i Siemno. Ze względu na znaczenie przemysłowe tych złóż zostały one udokumentowane geologicznie. Zawartość CaO w wapieniach jurajskich wynosi 47,7% do 55%, w marglach dochodzi do 45%. Stanowią one podstawę do lokalizacji cementowni „Przyjaźń” w Wierzbicy.

Krajobraz z okolic Radomia

Produkcja cementu oparta na złożach „Wierzbica” i „Marylin” wymagała rozszerzenia obszarów eksploatacji wapieni i margli w kierunku Iłży i Orońska. Zwiększenie produkcji cementu z 400 tys. ton w latach pięćdziesiątych do 1,3 mln ton w 1976 r. spowodowało wzrost zapotrzebowania na wapienie i margle. Istnieje możliwość wykorzystania w przyszłości złoża wapieni dla przemysłu cementowego w okolicy Siemna (złożo „Bałtów-Tarnówek”).

Złoża wapienia w wychodniach iłżeckich wykorzystywane były od dawna do produkcji wapna palonego dla celów budowlanych. Obecnie są eksploatowane dla produkcji wapna nawozowego.

Surowce budowlane występują w południowo-zachodniej części województwa. Są to piaskowce szydłowieckie, które będące najpospolitszą odmianą piaskowców jurajskich, zaliczane są do serii drzewickiej. Piaskowce są drobnoziarniste barwy białej lub żółtawej, nadają się na elementy ciosowe i ozdobne fragmenty architektoniczne. Są one eksploatowane w rejonie Szydłowca (Śmiłów, Szydłówek) i Przysuchy (złożo „Ruszkowice” w gminie Borkowice). Znaczne złoża piaskowca występują wzdłuż doliny rzeki Korzeniówki oraz między Szydłowcem a Drzewicą.

W Szydłowcu znajdują się zakłady obróbki kamienia produkujące kamieniarskie detale architektoniczne dla budownictwa monumentalnego w kraju.

W okolicach Przysuchy występują zasoby złóż ogniotrwałych w utworach liasu. Znaczenie przemysłowe mają ily ogniotrwałe z serii rudonośnej wykształcone jako ilowce, wśród których występują przewarstwienia syderytów ilastych. W obszarach Rozwady — Mroczków, Borkowice i Jakubów ily ogniotrwałe tworzą pokłady o miąższości 0,6—5,0 m. Występują na niewielkich głębokościach 10—30 m. Ogniotrwałość ilów liasowych waha się od 1610—1730°C, mają one dobre warunki spiekania i wysoką wytrzymałość po wypaleniu. Ily te są wykorzystywane do produkcji wyrobów ogniotrwałych w zakładach w Przysusze i w Opocznie.

Na obszarze województwa znajdują się liczne pokłady ilów ceramicznych występujące w czwartorzędowych glinach i czwartorzędowych mułkach aluwialnych. Gliny zwałowe należące do zlodowacenia południowo-polskiego występują w postaci osadów gliniasto-piaszczystych w okolicach Zygmunta, Przysuchy i Gowarczowa lecz nie mają one znaczenia surowcowego. Gliny zlodowacenia środkowo-polskiego występują w okolicach Radomia (Firlej, Janiszów, Przytyk) i Zwolenia. Niekorzystną własnością glin zwałowych jest znaczny stopień zapiaszczenia i znaczna zawartość węgla wapnia.

Osady ilaste i mułki aluwialne występują na rozległej terasie zalewowej doliny Wisły i Pilicy. Rozwój budownictwa wymaga dużej ilości kruszywa: żwirów i piasków. Surowce te są uzyskiwane z utworów czwartorzędowych: wysokich tarasów wodnolodowcowych z osadów more-

Krajobraz z okolic Szydłowca

ny czołowej, ozów i osadów rzecznych. Żwiry różnoziarniste ze znacznym udziałem okruchów węglanowych występują w niewielkich skupiskach w różnych częściach obszaru. Utwory wodnolodowcowe jako rozmyte pospółki z przewarstwieniem żwirów występują w formach szczątkowych na terenie terasów wysokich doliny rzeki Radomki, Mlecznej i Iłzanki oraz w okolicach Kozienic. Żwiry i piaski wodnolodowcowe są widoczne na wysokich zboczach doliny Pilicy i doliny Wisły. Są one różnej granulacji i o różnym składzie petrograficznym. Rozpoznane i eksploatowane złoża żwirów i pospółek występują w rejonie Grójca, Zygmuntowa k/Drzewicy, Domaszna k/Odrzywołu, na obszarze między Przysuchą a Szydłowcem oraz między Radomką a Pilicą. Żwiry dobrej jakości o dużej miąższości występują w terasach akumulacyjnych Wisły, Pilicy i Iłzanki. Znaczne zasoby żwirów znajdują się w okolicy Rozniszowa

w widłach Wisły i Pilicy, w okolicy Gniewoszowa oraz w okolicy Chotczy.

Oprócz piasków pochodzenia fluwioglacjalnego są eksploatowane piaski pochodzenia eolicznego. Piaski te powstały z przewiania piasków lodowcowych i piasków terasów rzecznych. Charakteryzują się one drobnym i równym uziarnieniem oraz wysoką zawartością krzemionki. Piaski wydymowe mają zastosowanie do produkcji cegły wapienno-piaskowej (silikatowej) w Lesiowie i Żytkowicach oraz w produkcji betonów, zwłaszcza betonów komórkowych. W oparciu o zasoby tych piasków powstaje fabryka domów dla Radomia w Bogucinie k/Garbatki.

W utworach kredowych na zachód od Radomia leżą złoża fosforytów, ciągnące się od Przytyka aż do Kraśnika. W województwie radomskim znajduje się siedem udokumentowanych złóż fosforytów w okolicach Wolanowa, Krogulczy, Dąbrówki Warszawskiej, Łączan, Walentynowa, Chwałowic i Krzyżanowic, których zasoby wynoszą około 32 mln ton. Fosforyty te stanowią konkrekcje różnej wielkości występujące w ilach, marglach piaszczystych lub piaskach glaukonitowych, przy czym zawartość w nich P_2O_5 wynosi od 15—22%. Biorąc pod uwagę niedobór nawozów fosforowych w naszym kraju złoża te, pomimo iż są niewielkie, powinny być eksploatowane.

W zachodniej części województwa znajdują się nisko-procentowe rudy żelaza: syderyty i sferosyderyty, ciągnące się w złożu od okolic Drzewicy przez Wieniawę, Rzuców, Rudę Wielką i Krogulczę do Zębca. Rudy te występują na głębokości od kilkudziesięciu do 150 m. Zawartość czystego żelaza w rudzie syderytu ilastego wynosi do 40% a po wyprażeniu może dojść do 55%. Rudy te stanowiły przez wiele wieków od zarania epoki żelaza podstawę rozwijającego się tu przemysłu metalurgicznego, o czym świadczą liczne zabytki przemysłu hutniczego w Chlewiskach i Rzucowie. Nazwy wielu miejscowości związane są z istniejącą niegdyś obróbką żelaza jak: Huty, Kuźnice, Fryszarki, Drutownia, Topornia itp. W okresie okupacji hitlerowskiej oraz w pierwszych latach po wyzwoleniu była prowadzona eksploatacja złoża rudy żelaza w okolicach Wieniawy.

Między Radomką a Pilicą, w szczególności w gminie Głowaczów zalega na dość rozległych obszarach węgiel brunatny, występujący w utworach trzeciorzędowych na głębokości od 16—40 m. Miąższość pokładów waha się od 1—10 m, jego kaloryczność wynosi do 2425 kcl. Zasoby bilansowe w udokumentowanych złożach wynoszą około 52 mln ton. Wartość eksploatacyjną węgla brunatnego obniża występowanie jego w postaci soczewek, co nie pozwala na koncentrację robót wydobywczych.

Znaczne ilości torfu występują w okolicach rzek: Radomki, Zwolenki, Modrzejowicy i Iłzanki, oraz ich dopływów. Miąższość torfów wynosi od 0,8—2,5 m, lecz złoża te nie nadają się do eksploatacji przemysłowej.

W 1959 r. w okolicach Magnuszewa odkryto na głębokości około 1500 m wody mineralne chlorkowo-siarczano-sodowe. Rozporządzeniem

Rady Ministrów z 19 IV 1974 r. (Dz. U. Nr 19, poz. 89) Magnuszew został uznany za miejscowość uzdrowiskową i rozpoczęto prace dokumentacyjne do projektowania uzdrowiska w Magnuszewie.

c) Gleby

Gleby województwa radomskiego wytworzyły się głównie na utworach polodowcowych, piaskach i glinkach zwałowych. Na znacznych obszarach Równiny Kozienickiej występują piaski pochodzenia eolicznego. Podstawowym procesem tworzenia się gleb na tym podłożu jest proces bielcowania. W dolinie Wisły wykształciły się wysokiej jakości mady. Stopień jakości gleb nie wykazuje większego zróżnicowania. Gleby bardzo dobre stanowią zaledwie 6,3‰, gleby średnie 48,7‰, gleby słabe 45,0‰. Najlepsze gleby występują w okolicach Grójca w gminach Belsk Duży, Błędów, Goszczyn i Mogielnica oraz nad Wisłą, w gminach Sieciechów i Solec n/Wisłą. Gleby słabe występują w sąsiedztwie Puszczy Kozienickiej i Puszczy Stromeckiej w gminach Garbatka-Letnisko, Głowaczów, Grabów n/Pilicą, Pionki, Stromiec, Kazanów oraz na obrzeżu Puszczy Pilickiej w gminach Odrzywół i Rusinów.

d) Stosunki wodne

Zasoby wodne województwa radomskiego stanowią wody powierzchniowe i podziemne. Wody powierzchniowe reprezentuje sieć rzeczna oraz nieliczne naturalne i sztuczne zbiorniki wodne. Sieć rzeczna o ogólnej długości 1083 km obejmuje środkowy bieg rzeki Wisły o długości 143 km (stanowiącej wschodnią granicę województwa), dolny bieg rzeki Pilicy o długości 84 km i jej dopływów, rzeki Drzewiczki i rzeki Mogielanki. Do lewostronnych dopływów Wisły przepływających przez teren województwa radomskiego należą: rzeka Radomka, rzeka Zagożdżonka, rzeka Zwolenka, rzeka Iżanka, rzeka Krępanka oraz w północnej części województwa rzeki Jeziorka i Czarna. Na terenie województwa znajduje się ponadto 10 zbiorników wodnych służących głównie dla celów rekreacyjnych. Największe z nich to: zbiornik na rzece Gzówce o powierzchni 36 ha w miejscowości Jedlnia-Letnisko, w Drzewicy o powierzchni 28 ha na rzece Drzewiczce i w Radomiu w dzielnicy Borki na rzece Mlecznej zbiornik o powierzchni 9 ha. W projekcie jest budowa dwóch dużych zbiorników oraz około 300 małych. Zasoby wód powierzchniowych w województwie wynoszą 1,3 mld m³/rok, a na 1 mieszkańca przypada 814 m³/rok (przy średniej krajowej 1800 m³/rok). Rozkład zasobów wód nie jest równomierny, gdyż największe przepływy naturalne występują wczesną wiosną z wód roztopowych, natomiast najniższe są w lecie w okresie wegetacji roślin oraz w listopadzie i styczniu. W ciągu ostatnich 30 lat wskutek likwidacji na ciekach wodnych około stu młynów wodnych i istniejących przy nich zbiorników wodnych, które retencjo-

nowały znaczne ilości wody i regulowały jej poziom nastąpiło obniżenie poziomu wód powierzchniowych i gruntowych. Dalsze zaburzenia spowodowały wycinkowe melioracje odwadniające oraz nadmierna eksploatacja wód w głębszych dla miast i przemysłu. Większa część obszaru województwa ma duży deficyt wód powierzchniowych i w głębszych, który występuje głównie na dziale wodnym między Radomką a Pilicą oraz na obszarach aglomeracji miejsko-przemysłowej Szydłowice — Radom — Pionki — Kozienice. Deficyt wód w poszczególnych zbiornikach w 1975 r. przedstawia tabela 11.

Wody podziemne w województwie radomskim są reprezentowane przez wierzchówki, wody aluwialne, wody szczelinowe z napiętym zwierciadłem i wody gruntowe o swobodnej powierzchni zalegania występujące zwykle w kilku poziomach wodonośnych. Przestrzenne rozmieszczenie tych wód, wielkości ich zasobów, warunki ujęcia i jakość są niejednolite, ze względu na urozmaiconą budowę geologiczną. Na podstawie dotychczasowego rozpoznania hydrogeologicznego zasoby wód w głębszych szacuje się na około 568 mln m³/rok. Ilość ta nie jest jednoznaczna z ilością wody podziemnej możliwą do wykorzystania. Z zasobów tych bowiem są w okresach niskich stanów zasilane wody powierzchniowe, następnie intensyfikacja rolnictwa zmniejsza infiltrację opadów do warstw wodonośnych. Dalsze zmniejszenie zasobów wód podziemnych powoduje górnictwo oraz odwodnienia stosowane w budownictwie. Uwzględniając powyższe straty zasoby dyspozycyjne wód w głębszych w województwie radomskim są szacowane na 369 mln m³/rok, co daje w przeliczeniu na 1 mieszkańca 544 m³/rok czyli 1,5 m³/dobę.

e) Klimat

W ogólnym podziale Polski na dzielnice klimatyczne wg Gumińskiego na obszarze województwa radomskiego występują trzy dzielnice a mianowicie radomska, środkowa i łódzka.

Największy obszar województwa obejmuje radomska dzielnica klimatyczna. Obejmuje ona Równinę Kozienicką oraz znaczną część Równiny Radomskiej i południową część Równiny Warszawskiej. Północno-zachodnie tereny województwa należą do dzielnicy środkowej, a zachodnie do dzielnicy łódzkiej.

Obszary radomskiej dzielnicy klimatycznej mają średnią roczną temperaturę powietrza około 8°C, a średnia temperatura od kwietnia do października, a więc w okresie wegetacyjnym roślin, wynosi +14°C. Początek okresu wegetacyjnego na całym obszarze województwa radomskiego przypada pomiędzy 1 a 5 kwietnia, koniec okresu wegetacyjnego pomiędzy 25 października a 1 listopada. W sumie okres wegetacyjny trwa 210—220 dni. W dzielnicy radomskiej liczba dni mroźnych wynosi około 40, dni z przymrozkami około 100. Suma opadów atmosferycznych waha się od

550 do 600 mm. Na pozostałych obszarach województwa średnie roczne temperatury powietrza kształtują się od 7,5 do 8,0°C. Z przymrozkami jest około 115 dni.

Na obszarach należących do dzielnicy łódzkiej obejmującej przedgórze Gór Świętokrzyskich suma roczna opadów atmosferycznych kształtuje się podobnie jak w dzielnicy radomskiej a mianowicie w granicach 550—600 mm. Najbardziej niekorzystnie kształtuje się suma opadów w północnej części województwa, w dzielnicy środkowej i wynosi około 150—500 mm.

W cyklu rocznym największa ilość opadów występuje w maju, czerwcu i lipcu, co sprzyja w tym czasie wegetacji roślin. Najniższe opady są w miesiącach zimowych. Na terenie województwa przeważają wiatry z kierunków zachodnich i południowo-zachodnich. Z wieloletnich obserwacji prowadzonych na stacji meteorologicznej Radom — Wacyn i na stacjach opadowych w Pionkach, Brzozie, Kozienicach, Garbatce, Nowym Mieście wynika, że na terenie województwa występuje dość znaczne zróżnicowanie czynników klimatycznych w poszczególnych latach, przeplata się występowanie lat suchych i mokrych, chłodnych i ciepłych, pogodnych i pochmurnych. Jest to charakterystyczne również dla klimatu całej Polski.

Dolina Pilicy w okolicach Białobrzegów

Obszar województwa radomskiego oznacza się małą lesistością (21,3‰). Z dużych kompleksów leśnych na omawianym terenie znajdują się w całości trzy puszcze: Kozienicka o powierzchni 457 km², Stromecka o powierzchni 147 km² i Rozwadowska o powierzchni 152 km². Na zachodzie województwa, w obszarach granicznych, znajdują się fragmenty puszczy: Iłżeckiej, Świętokrzyskiej i Pilickiej. W składzie gatunkowym lasów przeważa sosna stanowiąca około 85‰ drzewostanu, w domieszce występuje dąb, jodła, modrzew, grab i olsza.

Należy nadmienić, że przez teren Puszczy Kozienickiej przebiega granica północnego zasięgu jodły i buka.

W północnej części województwa, w nadleśnictwie Grójec, istnieją rozdrobnione uroczyska leśne stanowiące pozostałości lasów. Jeśli chodzi o strukturę klas wieku to powierzchnia leśna o drzewostanie w wieku do 40 lat zajmuje około 40‰, w wieku 40—60 lat 36‰ i ponad 60 lat — 22‰ obszaru. Ze względu na produkcję drewna korzystnie przedstawia się układ klas wieku. Znaczna jest ilość zasobów drzewostanu z dużym udziałem sosny w wieku, w którym można będzie przystąpić w najbliższej przyszłości do ich wyřębu.

Z lasami związany jest świat zwierzęcy. W naszym województwie występują daniiele, łosie (które przywędrowały tu zapewne z Puszczy Kampinoskiej) powszechnie spotyka się dziki, lisy, jelenie, sarny, borsuki, kuny leśne, wiewiórki.

Bogaty jest świat ptaków, których na terenie województwa jest 149 gatunków lęgowych. Obok gatunków powszechnie występujących są gatunki stanowiące rzadkość ornitologiczną. Niektóre z tych gatunków osiedliły się w ostatnim okresie dzięki stworzeniu im warunków ochrony. Przykładem jest zjawienie się jednego z najpiękniejszych ptaków wodnych — łąbiedzia niemego na stawach w Jedlińsku i Modrzejowicach. Do rzadkości ornitologicznej należy orzeł przedni posiadający swe siedlisko w Puszczy Kozienickiej. W dużych ilościach występują w Puszczy Kozienickiej: dzięcioł czarny i zielony, dzierzba rudogłowa, kruk, gołąb siwy, mysikrólik i podróżniczek. W lasach przysuskich występuje bocian czarny i jarząbek, a w okolicy stawów rybnych koło Huty rybołów. Z ptaków związanych z wodami można spotkać tak rzadkie gatunki jak: perkoz rdzawoszyi, remiz, batalion, kulik wielki, brodziec samotny, zimorodek, sikora wąsatka. Ptaki te podlegają ochronie.

Intensywny rozwój ekonomiczny województwa radomskiego obserwowany w ostatnich latach spowodował znaczne zanieczyszczenie atmosfery, wód, zmniejszyły się obszary pól uprawnych, lasów, zginęło wiele gatunków zwierząt, powstały deformacje w rzeźbie terenu. Decydujący wpływ na stan powietrza atmosferycznego wywiera działalność przemysłu. Ilość dwu podstawowych zanieczyszczeń atmosfery emitowanych przez prze-

Krajobraz z okolic Radomia

myśl województwa wynosił w 1976 r. pyłu 74 960 ton/rok i zanieczyszczeń gazowych 123 384 ton/rok. Część emisji pochodzi z indywidualnych i osiedlowych kotłowni oraz trakcji transportowej. Szczególnie niebezpieczne dla środowiska są wydzieliny gazowe, a wśród nich dwutlenek siarki. Ze względu na dużą emisję do atmosfery tych związków, wpływają one ujemnie na warunki zdrowotne ludzi i zwierząt oraz pomniejszenie aktywności biologicznej gleby i są czynnikiem degradującym pozostałe komponenty środowiska.

W celu poprawy stanu atmosfery w najbardziej uciążliwych zakładach zainstalowano urządzenia odpylające. Również niekorzystny jest stan czystości wód na terenie województwa radomskiego. Na ogólną długość rzek 940 km (bez Wisły), mających lub mogących mieć znaczenie gospodarcze, około 75% przekracza planowane klasy czystości. Podstawowym źródłem zanieczyszczenia wód powierzchniowych są ścieki zrzucane do rzek z zakładów przemysłowych i kanalizacji komunalnej.

W województwie radomskim do wód i do ziemi odprowadzało w 1976 r. ścieki 186 zakładów i instytucji. Łącznie w 1976 r. odprowadzonych zostało 40 mln m³ ścieków (bez wód chłodniczych z Elektrowni

„Kozienice”). Z tej liczby tylko 5,9 mln m³ było oczyszczonych biologicznie i 4,6 mln m³ oczyszczonych mechanicznie lub chemicznie w sposób wystarczający, pozostałe 29,5 mln m³ odprowadzane było w stanie surowym bez żadnego oczyszczania lub oczyszczone niedostatecznie. Należy nadmienić, że mimo wielu przedsięwzięć natury prawno-administracyjnej i działalności inwestycyjnej stan czystości wód powierzchniowych ulega dalszemu systematycznemu pogorszeniu. Natomiast nie zanotowano dotychczas przypadku zanieczyszczenia wód podziemnych.

Niepokojące jest natomiast występujące na terenie województwa zjawisko obniżania się poziomu wód gruntowych w wyniku nadmiernej ich eksploatacji dla przemysłu i gospodarki komunalnej.

Inną formą degradacji środowiska są hałdy i wysypiska. Zajmują one w rejonie radomskim powierzchnię 145 ha. Najbardziej uciążliwymi są hałdy z Elektrowni „Kozienice”. Okazało się, że projektowany obszar o powierzchni 56 ha na składowanie odpadów z elektrowni był niewystarczający i powiększono go do 113 ha. Również i ten obszar jest za mały, Biuro Projektów Zjednoczenia Energetycznego wystąpiło o wskazanie im dalszego obszaru z przeznaczeniem na hałdy.

Zmiany w ukształtowaniu powierzchni jak również w stosunkach hydrologicznych powodują na terenie województwa również wyrobiska powstające w wyniku eksploatacji margli dla przemysłu cementowego (okolica Wierzbicy).

Zmiany powodują również nasypy drogowe, kolejowe, mosty, wiadukty oraz osiedla mieszkaniowe i zakłady przemysłowe.

Wszystkie wyżej omawiane zmiany w atmosferze, litosferze i hydrosferze nie pozostały bez wpływu na stan biosfery. Spowodowały one zmiany w drzewostanie jak również wyginięcie wielu gatunków zwierząt i ptaków. W celu zachowania pewnych gatunków roślin w miejscach ich występowania założono rezerваты przyrody. I tak dla zachowania siedliska jodły i buka w Puszczy Kozienickiej zostały utworzone rezerваты „Zagożdżon” i „Ponty”. W Puszczy Rozwadowskiej utworzony został rezerwat „Puszczy u źródeł Radomki” a we fragmencie Puszczy Świętokrzyskiej leżącej na terenie województwa radomskiego rezerwat cisowy.

W północnej części województwa znajdują się 2 rezerваты, mianowicie rezerwat „Modrzewina” z wysuniętym na północ stanowiskiem modrzewia polskiego oraz „Tomczyce”, położony na wysokiej północnej skarpie Pilicy. W gminie Solec n/Wisłą utworzony został niewielki rezerwat „Sadkowice” z roślinnością stepową.

Do rzadkich roślin występujących w rezerwatach i podlegających ochronie należą: w rezerwacie „Zagożdżon” w Puszczy Kozienickiej złotogłów, orlik, czosnek niedźwiedzki, kolcorycz i przebiśnieg zaś w rezerwacie stepowym „Sadkowice” koło Solca n/Wisłą — wiesienka stepowa, len złocisty, aster gawędka, dzwonek syberyjski, powojnik pstry.

Dla ochrony środowiska naturalnego w województwie radomskim stosuje się wszystkie istniejące środki prawne, ekonomiczne i społeczne. W rejonach zagrożenia środowiska przyrodniczego prowadzone są prace badawcze i kontrolne stopnia skażenia atmosfery i zanieczyszczenia wód, które stanowią podstawę dla stosowania odpowiednich działań inwestycyjnych i represyjnych w stosunku do winnych spowodowania zanieczyszczeń.

W zakresie ochrony przyrody żywej dużą rolę spełniają organizacje społeczne, wśród których wyróżniają się Liga Ochrony Przyrody i Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. Organizacje te przez swoje liczne koła terenowe i szkolne prowadzą akcję uświadamiającą, wdrażają umiłowanie przyrody ojczystej i niosą pomoc w dokarmianiu zwierząt i ptaków w trudnych okresach zimy.

Tabela 1

UKŁAD WARSTW SKALNYCH W MIEJSCOWOŚCI GRABOWA

Miejscowość	Głębokość w m	Charakterystyka osadów	Formacja
Grabowa	0,0—0,5	nasyp	czwartorzęd
	0,5—22,0	glina zwałowa szaro-zielona	
	22,0—34,0	piasek drobnoziarnisty szary	
	34,0—40,0		

Źródło: Wyniki wierceń geologicznych udostępnione autorom opracowania przez Wydział Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska Urzędu Wojewódzkiego. Dotyczy to także tabel, nr 2—10.

Tabela 2

UKŁAD WARSTW SKALNYCH W MIEJSCOWOŚCI KROCZÓW MNIEJSZY

Miejscowość	Głębokość w m	Charakterystyka osadów	Formacja
Kroców Mniejszy	0,0—0,2	gleba	czwartorzęd
	0,2—2,5	piasek średnioziarnisty	
	2,5—8,0	żółty glina brązowa	
	8,0—11,5	rumosz margla z gliną zwietrzelinową	kreda mastrycht
	11,5—18,0	margle z przewarstwieniem ilów szarych	
18,0—25,0	margle		

Tabela 3

UKŁAD WARSTW SKALNYCH W MIEJSCOWOŚCI BRUDZEWICE

Miejscowość	Głębokość w m	Charakterystyka osadów	Formacja
Brudzewice	0,0—3,65	piasek żółty	czwartorzęd
	3,65—15,85	żwir	
	15,85—21,0	piasek drobny	
	21,0—31,0	glina	
	31,0—46,63	piasek	

Tabela 4

UKŁAD WARSTW SKALNYCH W MIEJSCOWOŚCI ŻABIA WOLA

Miejscowość	Głębokość w m	Charakterystyka osadów	Formacja
Żabia Wola	0,0—4,0	glina zwałowa brunatna	czwartorzęd
	4,0—6,0	glina zwałowa szara	
	6,0—7,0	ił szary	
	7,0—9,0	muł szary	
	9,0—17,0	ił szary	
	17,0—20,0	glina zwałowa	
	20,0—23,0	piasek gliniasty z drobnymi głazikami	
	23,0—29,0	piasek szary z pyłem krzemienym	
	29,0—42,0	piasek szary drobny z pojedynczymi skaleniami i drobnym rzadkim żwirem	
	42,0—59,0	piasek drobny glaukonitowy	

Tabela 5

UKŁAD WARSTW SKALNYCH W MIEJSCOWOŚCI SYCYNA

Miejscowość	Głębokość w m	Charakterystyka osadów	Formacja
Sycyna	0,0—0,3	gleba	czwartorzęd
	0,3—1,0	piaski drobne zaglinione	
	1,0—0,5	gliny zwałowe	
	5,0—12,0	gliny pylaste szare	
	12,0—30,0		

Tabela 6

UKŁAD WARSTW SKALNYCH W MIEJSCOWOŚCI ZWOLEŃ

Miejscowość	Głębokość w m	Charakterystyka osadów	Formacja	
Zwoleń	0,0 — 0,40	gleba	czwartorzęd	
	0,4 — 1,00	glina		
	1,0 — 3,90	gliny zwałowe jasnobrązowe z głazami skał pln i okruchami wapieni		
	3,90—12,60	gliny zwałowe ciemnoszare z otoczkami		
	12,60—14,00	piasek ze żwirem		
	14,00—14,70	gliny piaszczyste		
	14,70—20,40	piasek drobnoziarnisty		
	20,40—22,10	piasek średnioziarnisty z okruchami margli		
	22,10—29,0	rumosz margli		kreda
	29,0 —32,0	margle kruche		
	32,0 —36,0	margle zwarte		

Tabela 7

UKŁAD WARSTW SKALNYCH W MIEJSCOWOŚCI LESIÓW

Miejscowość	Głębokość w m	Charakterystyka osadów	Formacja
Lesiów	0,0— 1,9	piasek średnioziarnisty	czwartorzęd
	1,9— 3,0	glina morenowa	
	3,0— 3,5	glina piaszczysta	
	3,5— 4,6	glina pylasta	
	4,6— 6,5	pył piaszczysty	
	6,5— 7,5	piasek średnioziarnisty	
	7,5—15,0	piasek drobnoziarnisty	
	15,0—19,5	piasek średnioziarnisty	
	19,5—20,5	piasek różnoziarnisty	
	20,5—23,5	piasek średnioziarnisty	
	23,5—25,5	piasek gruboziarnisty	
	25,5—26,0	piasek średnioziarnisty	kreda
	26,0—32,5	piasek drobnoziarnisty	
poniżej 32,5	geza		

Tabela 8

UKŁAD WARSTW SKALNYCH W MIEJSCOWOŚCI WIERZBICA

Miejscowość	Głębokość w m	Charakterystyka osadów	Formacja	
Wierzbica	0,05— 0,5	geza	czwartorzęd	
	0,5 — 4,0	glina		
	4,0 — 5,2	piasek średnioziarnisty		
	5,2 — 6,5	margiel biało-szary		
	6,5 —10,6	margiel piaszczysty szaro-zielony		
	10,6 —17,0	glina piaszczysta		
	17,0 —17,8	wapień jasno-szary		jura
	17,8 —20,0	łupek wapnisto ilasty		
	20,0 —30,0	wapień szaro-żółty		
	30,0 —35,0	wapień okruchowy		
	35,0 —36,0	wapień ścisły, jasno-żółty		

Tabela 9

UKŁAD WARSTW SKALNYCH W MIEJSCOWOŚCI RUDA WIELKA

Miejscowość	Głębokość w m	Charakterystyka osadów	Formacja
Ruda Wielka	0,0— 0,5	gleba	czwartorzęd
	0,5— 1,3	glina piaszczysta	
	1,3— 3,0	glina z okruchami	
	3,0— 5,6	piaski gliniaste z wkładką piaskowca brunatnego	trzeciorzęd
	5,6— 8,4	ruda z wkładkami piasku gliniastego	
	8,4— 9,5	piaski pylaste	kreda
	9,5—12,5	ił piaszczyste	
	12,5—13,2	ił piaszczysty czarny	
	13,2—14,2	ił piaszczysty czarny z odcieniem zielonkawym	
	14,2—17,0	ił siwe	
	17,0—20,0	wapienie szare	
	20,0—24,0	wapienie margliste jasnoszare	

Miejscowość	Głębokość w m	Charakterystyka osadów	Formacja
Rzecznów	0,0— 0,2	gleba piaszczysta	czwartorzęd
	0,2— 1,0	glina piaszczysta	
	1,0— 6,0		
	6,0—11,0	wapień z ily popielato-szary	
	11,0—22,0	wapień jasno-szary kru-chy	jura
	22,0—30,0	wapień popielato-szary	
	30,0—38,0	wapień popielato-szary	
	38,0—42,0	wapień popielato-szary	
	42,0—43,0	wapień marglisty	
	43,0—47,0	iła marglista	
47,0—70,0	wapień jasno-popielaty		

Tabela 11
DEFICYT WÓD W ZLEWNIACH WOJEWÓDZTWA RADOMSKIEGO
STAN Z 1976 R.

Lp.	Zlewnia rzeki	Deficyt wody w mln m ³ /rok		Czas trwania deficytu w miesiącach
		podziemnej	powierzchniowej	
1	Zagożdżonka do Pionek	6,9	7,3	12
2	Zagożdżonka do Kozienic	1,6	7,8	4
3	Zwoleńka	—	0,3	2
4	Krępianka	—	2,3	6
5	Iłzanka do Modrzejowicy	0,3	2,1	3
6	Modrzejowica	—	1,5	4
7	Szabasówka	—	7,9	3
8	Radomka źródło	0,9	—	—
9	Wiązownica	—	4,2	4
10	Radomka wraz z dopływem od Wiązownicy do ujścia	0,3	6,2	2
11	Drzewiczka źródło	0,6	1,6	4
12	Pierzchnianka	—	0,3	3
13	Pilica odcinek ujściowy	—	9,5	3
14	Czarna	—	2,6	—
15	Jeziorka do granic województwa	0,8	6,1	2
R a z e m		11,4	62,3	średnia 2—4 mies.

Źródło: Deficyt w zlewniach określono na podstawie różnicy pomiędzy zasobami dyspozycyjnymi a zapotrzebowaniem na wody powierzchniowe i wgłębne w poszczególnych regionach wodno-gospodarczych wg opracowania Wydziału Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska Urzędu Wojewódzkiego w Radomiu.

STEFAN WITKOWSKI

III. PRZEMIANY SPOŁECZNE

1. STOSUNKI DEMOGRAFICZNE

Odbudowa regionu po zniszczeniach wojennych oraz rozwój gospodarczy regionu w okresie powojennym spowodowały znaczne przeobrażenia społeczne. Nowy układ stosunków społecznych wpłynął na kształtowanie się liczby i struktury ludności. Zachodzące w tym czasie procesy demograficzne miały kilka faz rozwojowych, kształtowały się pod wpływem aktualnych motywacji społecznych.

Z okresu wojny i okupacji hitlerowskiej region radomski wyszedł z dużymi ubytkami ludnościowymi, szczególnie w miastach. Liczba ludności w miastach zmniejszyła się ze 174 tys. do 130,7 tys.

Procesy demograficzne przebiegały najżywiej w pierwszych latach powojennych w okresie kompensacyjnym, tzn. wyżu demograficznego i charakteryzowały się wzmożonym natężeniem urodzeń. Okres ten cechował się równocześnie ożywionymi wędrowkami ludności przesiedlonej podczas wojny i szukającej nowych miejsc zamieszkania w wyludnionych miastach, na zachodnich ziemiach odzyskanych. Mimo więc wysokiego wskaźnika urodzeń w latach 1946—1950 liczba ludności regionu zmniejszyła się przejściowo z 594,3 tys. do 569,9 tys. W tym okresie rozpoczął się proces nasilonej emigracji ludności wiejskiej. Z terenów wiejskich wyemigrowało wówczas 38,3 tys. osób, z czego częściowo do miast regionu, których ludność wzrosła wówczas o 13,9 tys. osób.

W dziesięcioleciu 1950—1960 utrzymywał się wysoki przyrost naturalny. Równocześnie działały ograniczenia możliwości emigracji ludności wiejskiej do miast wynikające z niedostatecznych rozmiarów budownictwa mieszkaniowego w miastach i wprowadzeniu w wielu większych miastach ograniczeń meldunkowych, co spowodowało dość gwałtowny wzrost zaludnienia w regionie. Liczba ludności w tym okresie wzrosła w regionie z 569,9 tys. do 634,4 tys. a więc o 64,5 tys., z czego w miastach o 49,3 tys. osób i na wsi 15,2 tys. osób. Znaczny wzrost ludności w miastach w tym okresie został spowodowany tak imigracją ludności ze wsi do miast jak i włączeniem do miast zurbanizowanych terenów podmiejskich. Na przykład wskutek rozszerzenia granic administracyjnych Radomia w 1954 r. do miasta zostały przyłączone dawne tereny wiejskie, na których zamieszkało 13 tys. ludności.

W drugiej połowie lat pięćdziesiątych rozpoczął obniżać się wskaźnik urodzeń, co trwało aż do końca lat sześćdziesiątych. Jednym z głównych powodów zmniejszenia się liczby urodzeń było wejście w okres rodności mniej licznych roczników kobiet urodzonych w okresie wojny jak również zaczęły działać motywy społeczne, z których na plan pierwszy wysuwało się ograniczenie wielkości rodziny dla podwyższenia jej standardu życiowego. Wzrost liczby urodzeń obserwuje się dopiero w latach siedemdziesiątych, których główną przyczyną jest wejście w okres małżeński i rodności wysokich liczebnie roczników kobiet urodzonych w okresie wyżu demograficznego.

W 1980 r. województwo radomskie osiągnęło 702,2 tys. ludności, a więc w latach 1946—1980 przybyło na terenie regionu 107,8 tys., tj. 18,1% ludności. Pełne możliwości potencjału ludnościowego nie są jednak aktywizowane na terenie województwa, dlatego z jego obszaru istnieje stała emigracja poza obszar regionu. Np. w 1980 r. saldo ujemne migracji z województwa radomskiego wynosiło 2,7 tys. osób.

W kształtowaniu się zaludnienia województwa oprócz określonych tendencji i wielkości urodzeń duże znaczenie ma wielkość zgonów. Wskutek stałej poprawy warunków bytowych ludności, w których poważną rolę odgrywa podniesienie warunków zdrowotnych i higienicznych a w szczególności upowszechnienie ubezpieczeń społecznych, istnieją stałe tendencje spadku umieralności i przedłużenie przeciętnego trwania życia ludności, co przy zmniejszeniu wskaźnika urodzeń prowadzi do wzrostu w społeczeństwie grupy ludności w wieku emerytalnym, pozaprodukcyjnym. Na spadek umieralności duży wpływ ma zmniejszenie się umieralności niemowląt, które w 1980 r. wynosiło 20,3 zgonów na 1000 urodzeń oraz prawie całkowite opanowanie chorób zakaźnych, z powodu których w 1980 r. zgony wynosiły tylko 2,1%. W strukturze przyczyn zgonów w 1980 r. przeważały tzw. choroby cywilizacyjne, a mianowicie: choroby układu krążenia — 49,2%, nowotwory złośliwe — 15,4% oraz urazy i zatrucia — 8,2%.

Na ogół ruch naturalny ludności w województwie radomskim kształtuje się dość korzystnie. W 1980 r. na 1000 ludności było 21,0 urodzeń oraz 10,3 zgonów, przyrost naturalny wynosił 10,7 na 1000 mieszkańców. Istnieje również niezbyt duża różnica w kształtowaniu tych wskaźników w miastach i na terenach wiejskich, na wsi przyrost ludności kształtuje się jednak korzystniej niż w miastach. Wieś ze względu na strukturę wieku ludności, w której zaznacza się znaczny udział ludności w wieku starszym ma dość wysoki wskaźnik zgonów wynoszący 11,2 na 1000 mieszkańców, gdy w miastach wskaźnik ten wynosi 9,0 na 1000 mieszkańców.

W latach 1946—1980 poprawiła się znacznie struktura płci ludności, liczba kobiet na 100 mężczyzn zmniejszyła się ze 113,8 do 103,9, co

wskazuje na niwelowanie strat mężczyzn będących skutkiem drugiej wojny światowej.

Gęstość zaludnienia województwa kształtuje się niżej od średniej krajowej i wynosiła w 1980 r. 96 osób na 1 km². Na obszarze województwa występuje jednak duże zróżnicowanie gęstości zaludnienia. Na rozległych obszarach gmin leżących w sąsiedztwie Puszczy Kozienickiej, Stromeckiej oraz wzdłuż Pilicy gęstość zaludnienia kształtuje się poniżej 50 osób na 1 km². Najwyższa gęstość zaludnienia występuje w gminach leżących w strefie podmiejskiej Radomia (gmina Jedlnia-Letnisko, gmina Kowala), w których gęstość zaludnienia przekracza ponad 100 osób/km².

Struktura wieku ludności regionu wpływa na wielkość siły roboczej oraz określa zapotrzebowanie na urządzenia społeczne, które mają zaspokajać potrzeby ludności w różnych grupach wieku.

Niekorzystnym zjawiskiem dla gospodarki regionu jest ciągle utrzymywanie się emigracji ludności poza obszar województwa. Jednostki emigrujące stanowią element najbardziej przedsiębiorczy i formują się z grupy ludności w wieku produkcyjnym, często jest to młodzież po ukończeniu szkół zawodowych i wyższych. W tych warunkach na terenie województwa zmniejsza się grupa ludności w wieku produkcyjnym i zwiększa się udział grupy ludności zawodowo biernej a więc dzieci i młodzieży do lat 17 obejmujących w 1980 r. łącznie 30,1% ludności oraz grupa ludności w wieku poprodukcyjnym, która wynosiła 91,2 tys., tj. 13,0% ogółu ludności. Ludność w wieku produkcyjnym, przy przyjęciu wieku produkcyjnego dla mężczyzn 18—64 lata i dla kobiet 18—59 lat w 1980 r. wynosiła 399,3 osób, tj. 56,9% ogółu ludności. Na 100 osób w wieku produkcyjnym przypadało 75,9 osób w wieku nieprodukcyjnym.

2. STRUKTURY SPOŁECZNE

Ogółem w 1980 r. w województwie radomskim aktywizowanych zawodowo było 339,3 tys. osób (przy czym zatrudnienie w rolnictwie nieuspołecznionym zostało określone w sposób szacunkowy), co w stosunku do ogółu populacji w wieku produkcyjnym tak mężczyzn jak i kobiet wynosi 85,1% i stanowi nadwyżkę zasobów siły roboczej. Rezerwy siły roboczej mają być uruchamiane w miarę wprowadzenia postępu technicznego i organizacyjnego w rolnictwie. Są to duże rezerwy, gdyż obecnie zatrudnienie w rolnictwie wynosi 33 osoby na 100 ha użytków rolnych.

Struktura zatrudnienia w 1980 r. przedstawiała się następująco: przemysł 85,8 tys., tj. 25,2%, budownictwo 15,4 tys. (4,5%), rolnictwo i leśnictwo 162,7 tys. (47,9%), transport i łączność 16,0 tys. (4,7%), handel 17,4 tys. (5,1%), pozostałe usługi 42,6 tys. (12,6%). W zatrudnieniu wi-

doczne jest stałe podnoszenie się poziomu kwalifikacji pracowników. Nowe kadry podejmujące po raz pierwszy pracę mają odpowiednie przygotowanie zawodowe. W 1980 r. w gospodarce uspołecznionej w województwie podjęło pracę 6601 absolwentów szkół wyższych, liceów i szkół zawodowych, w czym 716 osób z wyższym wykształceniem.

Najbardziej charakterystycznym zjawiskiem demograficznym okresu powojennego jest postępujący proces urbanizacji powodujący znaczne zmiany w strukturze sieci osadniczej oraz w warunkach życiowych ludności. Przyczyną tych zmian jest z jednej strony zwiększenie roli miast przez wzrost w nich nowych stanowisk pracy wynikających z procesu uprzemysłowienia i rozbudowy urządzeń usługowych, z drugiej strony wzrost postępu technicznego i mechanizacji prac w rolnictwie, co zmniejsza zapotrzebowanie na siłę roboczą na wsi. Stwarza to stały mechanizm migracji ze wsi do miast lub obszarów podmiejskich skąd istnieje łatwy dojazd do pracy w mieście.

Proces urbanizacji cechuje się rozwojem tylko określonej grupy miast, a mianowicie tych, które mają odpowiednie funkcje miastotwórcze wynikające z rozwoju przemysłu i usług, przy czym zaludnienie miast większych wzrasta szybciej niż miast małych. Miasta najmniejsze, które posiadają status miasta jako pozostałość historycznych praw miejskich np. Wyśmierzyce (808 mieszkańców), Skaryszew (2801 mieszkańców), Mogielnica (2816 mieszkańców) wykazują spadek liczby mieszkańców i pod względem ich funkcji jako ośrodki lokalne nie różnią się niczym od takich osad wiejskich jak Jedlińsk, Przytyk, Odrzywół i in. będących siedzibami gmin.

Proces zanikania roli małych miast został zapoczątkowany podczas ostatniej wojny. Miasta te zamieszkałe w przeważającej mierze przez ludność żydowską, po wyniszczeniu tej grupy ludności przez okupantów hitlerowskich, utraciły ponad połowę swej ludności. W 1980 r. na 15 miast województwa — 7 małych miast nie osiągnęło jeszcze tej liczby mieszkańców, które miały w 1939 r. (Iłża, Mogielnica, Przysucha, Skaryszew, Szydłowiec, Wyśmierzyce, Zwolen).

Proces urbanizacji w latach 1946—1980 spowodował wzrost ludności zamieszkałej w miastach ze 130,7 tys. do 291,3 tys. a odpowiednio wskaźnik ten wzrósł z 22,0^o/o do 41,5^o/o.

3. STRUKTURY I PRZEMIANY OSADNICZE

a) osadnictwo wiejskie

Struktura osadnicza obszaru województwa radomskiego ukształtowała się pod wpływem tysiącletniej akcji osadniczej, w wyniku której powstawały jednostki osadnicze wiejskie i miejskie w różnych okresach historycznych. Lokalizacja sieci osadniczej nosi więc piętno tak genezy poszczególnych okresów osadniczych jak i adaptacji sieci osad-

niczej, aby mogła ona spełniać zadania odpowiadające aktualnemu stanowi rozwoju społeczno-gospodarczego regionu. Ze względu na niezbyt wysoką jakość gleb w okresie feudalnym nie formowały się tu wielkie majątki fundacji klasztornych czy magnackie, przeważały majątki drobnej szlachty.

Obecna wiejska sieć osadnicza ukształtowała się w swej zasadniczej formie w drugiej połowie XIX w. i pocz. XX w., na co miało wpływ uwłaszczenie chłopów w 1864 r. i dalsza parcelacja majątków ziemskich związana często z wyrębem lasów. Duży przyrost ludności wiejskiej i słaby proces urbanizacji stwarzał stałe zapotrzebowanie na ziemię, którą dzielono na coraz mniejsze gospodarstwa. Doprowadziło to w okresie międzywojennym do bardzo groźnego procesu przeludnienia wsi i niskiego poziomu życia na wsi.

Duży wpływ na zmianę struktury osadniczo-agrarnej wywarła dopiero socjalistyczna reforma rolna w 1945 r., ze względu na jej społeczny charakter wiążący się z likwidacją dużej własności ziemskiej, która miała na obszarze regionu ograniczony charakter, gdyż majątków ziemskich było tu już stosunkowo mało i najczęściej największy ich areal stanowiły lasy. Stąd nie powstawały tu wielkie państwowe gospodarstwa rolne a nieliczne samodzielne małe gospodarstwa powstawały tylko z gruntów podworskich przydzielanych służbie folwarcznej. Reszta gruntów podworskich była przeznaczona na powiększanie karłowatych gospodarstw chłopskich.

W pierwszych latach powojennych wskutek uprzywilejowania podatkowego drobnych gospodarstw rolnych trwał nadal proces podziałów gospodarstw rolnych. Proces ten zahamowała dopiero ustawa z 5 VII 1963 r. wprowadzająca niepodzielność gospodarstw rolnych poniżej 8 ha. Dalsze ograniczenia obrotu ziemią wprowadziła ustawa o dziedziczeniu gospodarstw rolnych, która przyjęła zasadę dziedziczenia gospodarstwa rolnego przez spadkobiercę posiadającego odpowiednie zawodowe przygotowanie lub wykształcenie rolnicze.

Zapotrzebowanie na siłę roboczą w zawodach pozarolniczych w szczególności w miastach oraz wymienione ograniczenie prawne stworzyły odpowiednie warunki dla emigracji ludności głównie w wieku młodym ze wsi do miast. Spowodowało to na wsi szybki proces starzenia się populacji wiejskiej, wskutek czego w wielu gospodarstwach rolnych zaczął się brak następców, a wprowadzone świadczenia społeczne i renty dla rolników oddających gospodarstwo na własność państwu, stworzyło dogodne warunki do powiększania się istniejących gospodarstw rolnych jak również do tworzenia się uspołecznionych gospodarstw rolnych.

Szybkie zmniejszanie się liczby ludności wiejskiej na tle zmian zachodzących w strukturze agrarnej zaczęło oddziaływać na przekształcanie się struktury osadniczej wsi. Tempo przemian nasiliło się szczególnie w latach siedemdziesiątych. Istniejąca wiejska sieć osadnicza charakte-

ryzuje się w obecnym stanie dużym rozproszeniem. Na terenie województwa znajduje się 2088 miejscowości wiejskich, na jedną miejscowość wiejską przypada więc 197 mieszkańców. Pod pojęciem miejscowości wiejskiej rozumie się różne jednostki osadnicze takie jak wsie-kolonie, przysiółki, siedliska samotnicze. Te ostatnie występują szczególnie w Grójeckiem w związku z gospodarką sadowniczą. Na jedną miejscowość wiejską przypada średnio 234 ha użytków rolnych.

Wśród miejscowości wiejskich jest wiele jednostek bardzo małych liczących zaledwie kilkudziesięciu mieszkańców. Stąd liczba 1443 sołectw jest mniejsza od liczby miejscowości wiejskich i na jedno sołectwo przypada 285 mieszkańców i 338 ha użytków rolnych. Obszary wiejskie województwa radomskiego cechuje więc intensywna struktura agrarna o dużym stopniu rozdrobnienia gospodarstw chłopskich.

Obsługę ludności i rolnictwa pełni 61 ośrodków gminnych, z których 48 jest ośrodkami wiejskimi, pozostałe zaś znajdują się w ośrodkach miejskich, które mają wspólne urzędy dla miast i gmin. Przeciętna wielkość zaludnienia gminy wynosi 6793 mieszkańców i około 8352 ha użytków rolnych, istnieje jednak duże zróżnicowanie wielkości zaludnienia gmin od 2919 (gm. Goszczyn) do 13 573 (gm. Jedlińsk).

Na obszarze regionu układ przestrzenny wsi jest zróżnicowany. Na ogół przeważają wsie mające charakter dłuższych lub krótszych rzędówek, które powstawały w wyniku przekształcania się dawnej zabudowy wsi po uwłaszczeniu w 1864 r., w wyniku parcelacji majątków oraz w wyniku komasacji w okresie międzywojennym i powojennym. Wsie powstałe w wyniku parcelacji mają układ pól pasmowy zaś w wyniku komasacji układ pasmowo-blokowy. Na wyрубach leśnych a szczególnie w sąsiedztwie obecnych puszczy powstawały różnej wielkości przysiółki. Wiele starych wsi jakie zachowały się w dolinach rzek zachowały jeszcze stary układ łańcuchówek. Bardzo nieliczne są już wsie skupione i występują one głównie tam, gdzie są trudności z uzyskaniem wody, która zalega zbyt głęboko, np. na wysokich skarpach rzek lub też w obszarach kresowych np. w okolicach Sienna. Wiele wsi, które szczególnie w okresie międzywojennym uległy komasacji, kształtowało zabudowę samotniczą na swych zblokowanych polach. W okresie powojennym ten typ zabudowy rozwinął się szczególnie w rejonie sadowniczym w Grójeckiem, gdzie nowa zabudowa lokuje się w sposób rozproszony przy sadach.

W okresie powojennym mimo usilnych zabiegów planowania przestrzennego wsi postępuje coraz większe rozproszenie zabudowy. Procesy społeczno-gospodarcze w kształtowaniu tej często samorzutnej zabudowy są silniejsze od działań instytucjonalnych. Szczególnie widoczne jest samorzutne kształtowanie się zabudowy wstęgowej w obszarach podmiejskich wzdłuż dróg komunikacyjnych o stałej komunikacji masowej PKS lub miejskiej. Zabudowa ta realizowana jest często nie przez rol-

ników lecz przez ludność pracującą w mieście i dojeżdżającą do pracy w mieście. W ten sposób kształtuje się na terenie regionu zabudowa o charakterze amorficznym, stwarzająca duże trudności w uzbrojeniu jej w urządzenia sieciowe takie np. jak elektryczność i wodociąg oraz w urządzenia dla organizacji życia społecznego. Przekształcenie tego typu zabudowy będzie bardzo trudne, gdyż od 1950 r. są to budynki murowane o dużej wartości użytkowej.

b) osadnictwo miejskie

W drugiej połowie XVIII i w pierwszej połowie XIX w. na obszarach obecnego województwa radomskiego było 35 miast, które uzyskały prawa miejskie w okresie od XIII—XVIII w., a mianowicie: w XIII w. dwa miasta: Skaryszew i Wierzbica, w XIV w. 11 miast: Radom, Warka, Iłża, Mogielnica, Wyśmierzyce, Magnuszew, Przybyszew, Przytyk, Skrzynno, Ryczywół, w XV w. trzynaście miast: Szydłowiec, Grójec, Zwoleń, Drzewica, Gielniów, Głowaczów, Gowarczów, Jastrząb, Klwów, Odrzywół, Sieciechów, Sienna, Solec n/Wisłą, w XVI w. cztery miasta: Kozienice, Białobrzegi, Jedlińsk, Kazanów, w XVII—XVIII w. pięć miast: Lipsko, Przysucha, Gniewosów, Granica, Wolanów. Na początku XIX w. były to małe miasteczka o liczbie ludności od 500—2500 mieszkańców. Pełniły one rolę lokalnych ośrodków usługowo-handlowych, opartych głównie o uprawnienia targowe.

Wszystkie te miejscowości dotychczas w swym układzie przestrzennym zachowały miejskie założenia urbanistyczne charakteryzujące się głównie czworobocznym rozległym rynkiem służącym ongiś jako plac targowy i usytuowanym najczęściej przy nim kościołem oraz z odpowiednią szachownicą ulic wychodzących z rynku. Z wymienionych trzydziestu pięciu miast „ukazem” z 1869 r. zostało pozbawionych praw miejskich trzydzieści miast, stały się one jako tzw. „osady” siedzibami gmin wiejskich. Od 1870 r. na terenie obecnego województwa pozostało więc pięć miast, a mianowicie: Radom jako siedziba ówczesnej guberni radomskiej i równocześnie siedziba powiatu, Grójec i Kozienice jako siedziby powiatów oraz Szydłowiec i Warka. W okresie międzywojennym prawa miejskie zostały przywrócone pięciu miastom, a mianowicie: w 1919 r. Mogielnicy i Nowemu Miastu n/Pilicą, w 1922 r. Skaryszewowi i Wyśmierzycy a w 1925 r. Zwoleńowi.

W okresie powojennym, w związku z wprowadzeniem od 1956 r. nowego podziału administracyjnego i utworzenie nowych powiatów, trzy osady, które zostały wyznaczone na siedziby nowych powiatów: Białobrzegi, Lipsko i Przysucha odzyskały w 1958 r. utracone w 1869 r. prawa miejskie. W 1954 r. otrzymały prawa miejskie Pionki, rozwijająca się bardzo szybko osada fabryczna, która w tym czasie osiągnęła zaludnienie około 10 tys. mieszkańców.

Na obszarze województwa radomskiego jest obecnie piętnaście miast o bardzo zróżnicowanej wielkości. Największym miastem województwa, będącym jednocześnie stolicą województwa, jest Radom mający w 1980 r. ponad 191 tys. mieszkańców, trzy miasta mają ponad 10 tys. mieszkańców: (Pionki 17,2 tys., Kozienice 16,2 tys. i Grójec 12,7 tys. mieszkańców), cztery miasta ponad pięć tys. mieszkańców: Szydłowiec 9,0 tys., Warka 8,1 tys., Zwoleń 6,6 tys. i Białobrzegi 6,0 tys. Pozostałe siedem miast mają poniżej pięć tys. mieszkańców: Iłża 4,7 tys., Lipsko 4,4 tys., Mogielnica 2,8 tys., Nowe Miasto n/Pilicą — 3,9 tys., Przysucha 4,9 tys., Skaryszew 2,8 tys., Wyśmierzyce 0,8 tys.). Wyśmierzyce mające prawa miejskie są najmniejszym miastem w kraju.

W rejonizacji województwa dla celów organizacji sieci usługowej duże znaczenie mają miasta, w których skupione są instytucje usługowe o zróżnicowanych funkcjach oraz przeważająca część zakładów przemysłowych. Miasta stanowią niejako węzły w tkance osadniczej regionu. Należy podkreślić, że nie wszystkie jednostki osadnicze posiadające prawa miejskie stają się automatycznie węzłami urządzeń usługowych i miejskimi ośrodkami rynkowymi, do czego potrzebny jest odpowiedni potencjał gospodarczy i ludnościowy.

Znaczna część małych miast, nie mających odpowiedniego potencjału urządzeń usługowych dla zaspakajania potrzeb ludności szerszego zaplecza miasta, są jedynie gminnymi ośrodkami usługowymi podobnie jak wsie będące siedzibami gmin. Takimi miastami o zdegradowanych funkcjach są na terenie województwa Wyśmierzyce, Skaryszew i Mogielnica. Znaczenia węzłowego nabiera w regionie osada przemysłowa Drzewica, będąca poważnym ośrodkiem przemysłowym o rozbudowanych urządzeniach usługowych w zakresie służby zdrowia, szkolnictwa i handlu, oddziałujących również na tereny sąsiednich gmin i mająca szanse na uzyskanie w najbliższej przyszłości praw miejskich.

Szczególną rolę usługową w stosunku do otaczających ich obszarów wiejskich spełniają w dalszym ciągu miasta będące do 1975 r. siedzibami powiatów. Należą do nich poza Radomiem miasta: Białobrzegi, Grójec, Kozienice, Lipsko, Przysucha, Szydłowiec i Zwoleń. W miastach tych zostały zgrupowane urządzenia usługowe o szerszym powiatowym zasięgu takie jak szkolnictwo średnie, domy kultury, szpitale specjalistyczne, ośrodki zdrowia, hotele itp. Najważniejsze znaczenie miały one jednak jako dobrze zorganizowane ośrodki handlowe, w których miały siedzibę zcentralizowane powiatowe organizacje handlu wiejskiego. W miastach tych znajdują się odpowiednio urządzone, wybudowane w okresie powojennym magazyny, składy i bazy transportowe, pomieszczenia biurowe administracji handlowej oraz zgrupowane zostały znaczne nakłady inwestycyjne na wyposażenie ich w nowoczesne obiekty handlowe i gastronomiczne. Miasta te są nadal stosunkowo najlepiej dostosowane do obsługi znacznego obszaru rynkowego.

Z pozostałych nowych miejskich ośrodków rynkowych szczególnie charakter ma miasto Pionki, drugie co do wielkości miasto w województwie, a więc będące same dużym ośrodkiem konsumpcji. Obszar oddziaływania tego miasta związany jest głównie z dojazdami do pracy. Podobny charakter ma ośrodek rynkowy Drzewica. Miejski ośrodek rynkowy Warka jest natomiast ośrodkiem wyspecjalizowanej produkcji ogrodniczej, oddziałującym również na sąsiednie tereny o podobnym profilu upraw. Iłża i Nowe Miasto n/Pilicą stanowią ośrodki obszarów peryferyjnych i oddziałują w pewnym stopniu również na sąsiednie tereny znajdujące się poza granicami województwa.

c) Rozwój większych miast regionu

R a d o m. Rozwój Radomia jako jednostki osadniczej w jego ponad tysiącletnich dziejach przechodził różne etapy. Wykopalska archeologiczne ustalają początek osadnictwa nad rzeką Mleczną na przełomie IX—X w. Z XI—XII w. pochodzi gród obronny Piotrówka i w tym czasie Radom stał się siedzibą kasztelanii. Pierwsza pisana wzmianka o mieście pochodzi z 1155 r. Obok grodu rozwijała się osada targowa z kościołem św. Wacława erygowanym w XIII w., która zapewne otrzymała średzkie prawa miejskie. W połowie XIV w. Kazimierz Wielki przeniósł miasto na nowe siedlisko na północ od dawnej osady targowej i nadał mu w 1364 r. prawo magdeburskie, budując równocześnie zamek królewski, kościół farny, ratusz i otaczając miasto murami obronnymi.

Właściwy rozwój miasta nastąpił dopiero w XIX i XX wieku. W utworzonym po kongresie wiedeńskim 1815 r. Królestwie Polskim, Radom stał się stolicą województwa sandomierskiego, a później guberni radomskiej. W 1819 r. powstał tu pierwszy zakład garbarski typu przemysłowego a po wybudowaniu w 1885 r. kolei Dęblin — Dąbrowa Górnicza, przechodzącej przez Radom, przed wybuchem pierwszej wojny światowej miasto stało się jednym z większych ośrodków przemysłowych w b. Królestwie Polskim, szczególnie przemysłu garbarskiego, odlewniczego i szklarskiego. Już jako miasto robotnicze odegrał Radom aktywną rolę w rewolucji 1905 r.

W okresie międzywojennym pod względem administracyjnym miasto zostało sprowadzone do roli siedziby powiatu, lecz równocześnie jako miasto wydzielone miało ono znaczną samodzielność w prowadzeniu gospodarki miejskiej kierowaną przez wybrane przez ludność socjalistyczne władze miejskie. Władze te zatroszczyły się o wybudowanie w mieście podstawowych urządzeń komunalnych takich jak wodociągi, kanalizacja, gazownia z siecią gazowniczą. Stwarzało to zachęcające warunki do lokalizacji w mieście nowoczesnego wielkiego przemysłu. W latach dwudziestych powstały tu pracujące do dziś państwowe zakłady przemysłowe: wytwórnia broni (obecnie Zakłady Metalowe im. Waltera), wytwórnia pa-

pierosów, a jako zakłady komunalne: zakłady mięsne i gazownia. W latach trzydziestych już w ramach COP-u nastąpiła rozbudowa zakładów metalowych, powstała wytwórnia telefonów i fabryka obuwia „Bata”. W 1939 r. Radom osiągnął ponad 90 tys. mieszkańców. Podczas wojny około 40% ludności miasta uległo wyniszczeniu przez okupantów niemieckich. Miasto zostało wyzwolone przez armię radziecką 16 stycznia 1945 r. W wyniku działań wojennych miasto nie uległo dużym zniszczeniom, jednak wycofujący się Niemcy zdewastowali wszystkie zakłady przemysłowe wywożąc ich urządzenia i surowce.

Nowy układ stosunków społeczno-gospodarczych jaki nastąpił po drugiej wojnie światowej, uspołecznienie środków produkcji stworzyło dogodne warunki do szybkiej odbudowy zniszczonego przemysłu Radomia. Ważnym czynnikiem rozwoju Radomia stało się zlokalizowanie w mieście siedziby instytucji o zasięgu krajowym: Zjednoczenia Przemysłu Wyróbów Odlewniczych oraz Centrali Handlowej Przemysłu Wyróbów Odlewniczych, Zakładu Energetycznego Okręgu Wschodniego, specjalistycznych biur projektowych obiektów przemysłowych.

Od 1 czerwca 1975 r. utworzono województwo radomskie, którego stolicą stał się Radom. Miasto otrzymywało nowe funkcje miastotwórcze jakie niosła ze sobą organizacja władz i instytucji szczebla wojewódzkiego. Należy stwierdzić, że szybki rozwój przemysłowy i ludnościowy nie szedł dotychczas równomiernie z rozwojem budownictwa mieszkaniowego i urzędzeń usługowych. Po 1975 r. tempo budownictwa mieszkaniowego i urzędzeń usługowych wzrosło, dążąc do wyrównania dysproporcji w zagospodarowaniu miasta.

Z rozbudową przemysłu i budownictwa mieszkaniowego związany był rozwój przestrzenny miasta. Obok rozbudowy i modernizacji starych obiektów przemysłowych, zgrupowanych głównie w dzielnicy przydworcowej, powstały nowe zgrupowania przemysłowe: „Borki - Żakowice”, „Potkanów” i „Gołębiów”. Na peryferiach starej zabudowy miejskiej powstały nowe osiedla mieszkaniowe: „Planty”, „Malczewskiego”, „XV-lecia”, „Nad Potokiem”, „Borki”. „Ustronie”, „XXXV-lecia”, „Prędocinek”. Przebudowany został znaczny fragment wschodniej części śródmieścia, gdzie powstało osiedle „Żeromskiego”, a stan zasobów mieszkaniowych w latach 1946—1980 wzrósł z 43 tys. do 153 tys. izb poprawiając warunki mieszkaniowe ludności, gdyż nowe mieszkania wyposażone są w pełne nowoczesne urządzenia sieciowe.

Pionki są jedną z najmłodszych jednostek osadniczych i najmłodszym miastem regionu. Prawa miejskie Pionki uzyskały w 1954 r. Pionki powstały w latach dwudziestych w okresie międzywojennym jako osada fabryczna przy wybudowanych wówczas wielkich zakładach chemicznych. Zakłady przemysłowe i osada fabryczna zostały usytuowane przy linii kolejowej Dęblin — Radom wśród lasów Puszczy Kozienickiej i nosiły

początkowo nazwę Zagożdżon przyjętą od sąsiedniej wsi. W 1939 r. osada osiągnęła już 5,3 tys. mieszkańców. W okresie powojennym nastąpił duży rozwój zakładów chemicznych. Liczba ludności Pionek w okresie powojennym w latach 1946—1980 wzrosła z 5,6 do 17,2 tys. mieszkańców, co było związane z rozwojem budownictwa mieszkaniowego, przy czym powstało nowoczesne osiedle „Leśna” usytuowane na skraju Puszczy Kozienickiej. Miasto zostało wyposażone w urządzenia usługowe i komunalne, dom kultury oraz wysokiej klasy hotel. Z Pionek prowadzą szlaki turystyczne do znajdujących się w niedalekiej odległości od miasta rezerwatów w Puszczy Kozienickiej „Zagożdżon” i „Ponty” im. Teodora Zielińskiego.

Kozienice prawa miejskie uzyskały w 1549 r. a od 1590 r. były siedzibą zarządu Ekonomii Królewskiej, do której należały lasy Puszczy Kozienickiej. W latach 1776—82 dla króla Stanisława Augusta na miejscu dworku myśliwskiego został wzniesiony barokowy pałac. Podczas drugiej wojny światowej miasto i pałac zostały częściowo zniszczone. Po wojnie miasto było siedzibą powiatu. Z większych zakładów przemysłowych została wybudowana fabryka mebli. Szansą dla rozwoju miasta stała się budowa wielkiej elektrowni „Kozienice” w odległości około 10 km od Kozienic w Świerżach Górnych.

W Kozienicach zlokalizowane zostało osiedle mieszkaniowe dla pracowników elektrowni „Kozienice” i związane z tym urządzenia komunalne i usługowe, wobec czego miasto jest stosunkowo nieźle wyposażone w sieć handlową i gastronomiczną, urządzenia sportowe i wypoczynkowe. Liczba ludności miasta w latach 1946—1980 wzrosła z 4,1 do 16,2 tys. mieszkańców. Dużą atrakcją Kozienic jest istniejąca tu sławna stadnina koni, a historii konia i stadniny poświęcony jest cały dział w miejscowym muzeum regionalnym. Korzystne położenie miasta na skraju Puszczy Kozienickiej w bliskiej odległości od Wisły jak również dobre zagospodarowanie turystyczne wpływają na rozwój ruchu turystycznego szczególnie w okresie letnim.

Grójec jest miastem położonym przy międzynarodowej drodze E 7 prawie na połowie drogi między Radomiem a Warszawą. Prawa miejskie uzyskał Grójec w 1419 r. Od 1867 r. był siedzibą powiatu. W okresie powojennym w latach 1946—1980 liczba ludności miasta wzrosła z 6,8 tys. do 12,7 tys.

Rozwój Grójca wynika z jego szczególnej roli usługowej jaką spełnia to miasto w wyspecjalizowanym w skali kraju rejonie sadowniczym obejmującym całe Grójeckie. Grójec stał się ważnym ośrodkiem organizacyjnym obrotu produktami sadowniczymi i ogrodniczymi również w skali eksportowej, jak również ośrodkiem rozbudowanych wielokierunkowych usług i zaopatrzenia dla tej wyspecjalizowanej gałęzi rolnictwa. Te ważne zadania spełniają w przeważnej mierze: Wojewódzka Spółdzielnia Ogrod-

nicza i GS „Samopomoc Chłopska”. Zaczątek uprzemysłowienia miasta stanowi zakład tapicerki samochodowej „Polmo FSO”.

Szydłowiec jest miastem leżącym przy drodze E 7 na południe od Radomia, które prawa miejskie uzyskało w 1427 r. W 1956 r. miasto stało się siedzibą powiatu, co przyczyniło się do rozbudowy w mieście ośrodka administracji i urzędzeń usługowych zaspakajających potrzeby ludności w zakresie oświaty, kultury i służby zdrowia. W latach 1946—1980 liczba ludności wzrosła z 4,0 tys. do 9,0 tys. Podstawową funkcją rozwojową miasta jest przemysł, który ma starą tradycję szczególnie w branży przemysłu garbarskiego oraz eksploatacji i obróbki kamienia budowlanego. Tradycje te kontynuują obecnie: Garbarska Spółdzielnia Pracy „Jedność” oraz Szydłowieckie Zakłady Kamienia Budowlanego. Na miejscu dawnego małego zakładu metalowego powstał wybudowany od podstaw nowoczesny zakład elektroniki przemysłowej „Profel”. Dodatkową funkcję rozwojową miasta stanowi lokalizacja w Szydłowcu osiedla mieszkaniowego dla pracowników Cementowni „Przyjaźń” w Wierzbicy. Inwestycje te pozwoliły nie tylko na powiększenie zasobów mieszkaniowych miasta, ale i jego modernizację a w szczególności budowę urzędzeń wodociągów i kanalizacji. Drugą poważną funkcją miasta staje się rozwój turystyki. Szydłowiec jest zespołem zabytkowych obiektów gotycko-renesansowych (kościół, ratusz, zamek) i rozbudowuje swą bazę turystyczną. W zamku mieści się unikalne w skali kraju Muzeum Instrumentów Ludowych.

Warka miasto nad rzeką Pilicą przy linii kolejowej Warszawa — Radom posiada prawa miejskie od 1321 r. W walkach o przyczółek warecko-magnuszewski 1944—45 miasto zostało prawie całkowicie zniszczone.

W latach 1946—1980 liczba mieszkańców miasta wzrosła z 3,3 tys. do 8,1 tys., co związane było głównie z lokalizacją zakładów przemysłowych: fabryki urzędzeń precyzyjnych, browaru i zakładów przetwórstwa owocowo-warzywnego. Warka zyskuje coraz większe znaczenie jako ośrodek turystyczno-wypoczynkowy, wykorzystujący swe walory położenia i historyczne jako miejsce urodzenia Kazimierza Pułaskiego, bohatera walki o niepodległość Stanów Zjednoczonych. Muzeum im. Pułaskiego w Warce zawiera pamiątki po bohaterze oraz pamiątki związane z historią emigracji polskiej w Ameryce i jest celem wycieczek turystów Polonii amerykańskiej. W zagospodarowaniu i modernizacji miasta dużą rolę odegrała inicjatywa i współpraca mieszkańców miasta, które uzyskało w skali kraju wyróżnienia za swą gospodarność.

Zwoleń miasto nad rzeką Zwoleńką w połowie drogi T 12 między Radomiem a Puławami, uzyskało prawa miejskie w 1425 r., utraciło w 1869 r., odzyskało z powrotem w 1925 r. W 1956 r. stało się siedzibą powiatu. W wyniku działań wojennych w 1939 r. miasto zostało w znacz-

nej mierze spalone. Po wojnie miasto zostało odbudowane i uzupełnione nowymi zespołami zabudowy miejskiej. W latach 1946—1980 liczba ludności wzrosła z 4,8 tys. do 6,6 tys.

Miasto jako dawna siedziba powiatu spełnia nadal ważną rolę usługową dla sąsiednich obszarów wiejskich. Nowym czynnikiem miastotwórczym rekompensującym utratę powiatowej funkcji jest wybudowany w ostatnich latach oddział produkcyjny Zakładów Metalowych im. Waltera w Radomiu oraz rozbudowane zakłady przetworów mięsnych, powiązane z Zakładami Mięsnymi w Radomiu, stwarzającymi nowe możliwości zatrudnienia.

Ze Zwoleniem związane jest nazwisko poety Jana Kochanowskiego, który osiedlił się w pobliskim Czarnolesie i został pochowany w Zwoleniu. W miejscowym kościele znajduje się odpowiednie epitafium z wyrzeźbionym portretem poety, a na głównym placu miasta wznosi się wspinały granitowy pomnik poety ufundowany przez mieszkańców miasta. Zwolen należy do tych miast województwa radomskiego, które wyróżniają się aktywnością swoich mieszkańców, uczestniczy w dorocznych konkursach mistrzów gospodarności zdobywając czołowe lokaty.

TADEUSZ KWIATKOWSKI

IV. PRZEMYSŁ

1. ROLA PRZEMYSŁU W GOSPODARCE WOJEWÓDZTWA I KRAJU

Przemysł w regionie radomskim, a w szczególności w tworzącej się aglomeracji miejsko-przemysłowej Radomia ma dość odległe tradycje. Jego rozwój został zapoczątkowany w 2 poł. XIX w., wtedy bowiem zaczęły się rozwijać zakłady o charakterze przemysłowym: garbarnie, młyny, browary, cegielnie itp. Dalsze uprzemysłowienie nastąpiło w okresie międzywojennym m.in. w ramach kształtowania się Centralnego Okręgu Przemysłowego (COP) i wreszcie znalazło dogodne warunki rozwoju w okresie Polski Ludowej. W ciągu minionych 34 lat PRL Ziemia Radomska wyraźnie zmieniła swoje funkcje gospodarcze i przekształciła się w region rolniczo-przemysłowy.

Przemysł stał się głównym czynnikiem rozwoju stolicy województwa — Radomia i takich miast, jak: Pionki, Kozienice, Warka i Szydłowiec. Przemysł decydował o rozmiarach i tempie budowy infrastruktury technicznej i społecznej, odegrał on również ważną rolę w aktywizacji zawodowej województwa oraz stał się głównym motorem przemian społecznych i politycznych.

Wyniki socjalistycznej industrializacji charakteryzuje wzrost produkcji globalnej i liczby zatrudnionych w przemyśle oraz ich relatywnego udziału w przemyśle uspołecznionym województwa. W 1970 roku było w regionie 929 zakładów, w tym 799 zaliczonych do działu gospodarki narodowej „przemysł”. W latach 1970—1978 liczba zakładów wzrosła o 326. Zakładów państwowych było wówczas 115, a spółdzielczych 928. Pozostałe jednostki stanowiły pomocnicze zakłady przemysłowe; w większości są to zakłady małe, w których załogi nie przekraczają na ogół 100 pracowników.

Produkcja globalna przemysłu w roku 1978 wzrosła w porównaniu z rokiem 1970 dwa i półkrotnie. W latach 1975—1978 zwiększyła się o 42,9% wartość produkcyjna środków trwałych. Nastąpiła wyraźna poprawa wielkości charakteryzujących działalność przemysłową. W okresie lat 1970—1978 w przemyśle województwa nastąpiły istotne zmiany jego struktury gałęziowej. Najwyższą dynamikę rozwojową osiągnęły branże najbardziej nowoczesne, a także pracujące całkowicie lub głównie na potrzeby rynku.

Tabela 1

PRODUKCJA GLOBALNA I PRZECIĘTNE ZATRUDNIENIE
W PRZEMYSLE USPOŁECZNIONYM

Grupy gałęzi przemysłu (grupowanie metodą zakładową)	Produkcja globalna ceny porównywalne z 1971 r.			Zatrudnienie		
	1970	1975	1978	1970	1975	1978
	w miliardach złotych			w tysiącach osób		
Ogółem	12,7	26,8	31,4	64,2	83,7	84,5
Przemysł paliwowo-energetyczny	—	4,4	4,5	1,1	3,0	3,3
Przemysł elektromaszynowy	3,6	7,0	9,8	28,6	36,0	38,7
Przemysł chemiczny	1,9	4,2	4,8	6,1	8,6	8,1
Przemysł mineralny	1,4	1,8	2,1	6,1	6,8	6,1
Przemysł drzewno-papierniczy	0,6	0,8	0,8	2,5	2,7	2,3
Przemysł lekki	1,8	3,0	3,3	11,6	14,3	13,8
Przemysł spożywczy	3,1	5,0	5,3	7,8	10,2	10,1
Pozostałe gałęzie przemysłu	0,3	0,6	0,8	0,4	2,1	2,1

Źródło: Rocznik statystyczny województwa radomskiego 1979.

W produkcji globalnej przemysłu uspołecznionego w regionie na pierwsze miejsce wysunął się przemysł elektromaszynowy (31,3%). Drugie miejsce w strukturze gałęziowej zajmuje przemysł spożywczy (16,8%), na trzecim natomiast miejscu znajduje się przemysł chemiczny (15,5%) a na czwartym miejscu lokuje się przemysł paliwowo-energetyczny (14,2%). Dalsze pozycje zajmują przemysł lekki (10,5%), mineralny (6,6%) i drzewno-papierniczy (2,7%).

W dziedzinie wytwarzania energii elektrycznej zanotowano 166-krotny wzrost, co wynika z przekazania w latach siedemdziesiątych do eksploatacji elektrowni „Kozienice” o mocy 2600 MW. Dominujący w regionie przemysł elektromaszynowy charakteryzuje się znaczną dynamiką rozwojową, udział jego w produkcji globalnej województwa w latach 1970—1978 wzrósł z 28,6% do 31,3%. Wynikało to oczywiście z modernizacji i rozbudowy istniejących zakładów przemysłowych.

Udział przemysłu województwa w ogólnej produkcji globalnej kraju wynosił w 1978 roku 1,5% (w roku 1970 — 1,1%). Do gałęzi przemysłu o największym udziale zaliczyć należy: przemysł mineralny (2,7%), paliwowo-energetyczny (2,6%), chemiczny (2,4%), spożywczy (1,6%), elektromaszynowy (1,4%) oraz lekki (1,3%).

Wartość produkcji globalnej przemysłu przypadająca na 1 mieszkańca w województwie osiągnęła w 1978 roku 46 tys. złotych i była niższa od przeciętnej krajowej o 24,6%. Niżej również kształtuje się wskaźnik wartości produkcji globalnej na 1 zatrudnionego — ilustrujący poziom wydajności pracy.

Tabela 2

DYNAMIKA PRODUKCJI GLOBALNEJ PRZEMYSŁU USPOŁECZNIONEGO

Grupy gałęzi przemysłu (grupowanie metodą zakładową)	1975	1978	1971—1975	1976—1978
	1970 = 100		średnie roczne tempo wzrostu w %	
Ogółem	210,9	247,0	16,1	5,4
Przemysł paliwowo-energetyczny	156	166	×	0,6
	razy	razy		
Przemysł elektromaszynowy	194,1	271,0	14,2	11,8
Przemysł chemiczny	215,0	250,1	16,5	5,2
Przemysł mineralny	132,8	148,1	5,8	3,7
Przemysł drzewno-papierniczy	141,4	150,0	7,2	2,0
Przemysł lekki	168,2	186,2	11,0	3,5
Przemysł spożywczy	159,8	169,2	9,8	1,9
Pozostałe gałęzie przemysłu	204,2	260,8	15,4	8,5

Źródło: Rocznik statystyczny województwa radomskiego 1979.

Średnie roczne tempo wzrostu produkcji globalnej przemysłu w województwie w latach 1971—1975 wyniosło 16,1%, a w latach 1976—1978 5,4%. Tempo wzrostu produkcji przemysłu radomskiego w latach 1971—1975 było wyższe o 5,6% od średniorocznego w kraju. Zmniejszenie tempa wzrostu produkcji przemysłowej w ostatnich trzech latach było wynikiem sytuacji gospodarczej regionu i kraju, która od kilku lat charakteryzowała się głębszym brakiem równowagi.

W latach 1970—1978 zatrudnienie w przemyśle regionu zwiększyło się o 29,9%. Wyraźne podwyższenie tempa wzrostu zatrudnienia zaobserwowano w przemyśle paliwowo-energetycznym, elektromaszynowym, chemicznym, spożywym i lekkim, natomiast nastąpiło zmniejszenie zatrudnienia w przemyśle drzewno-papierniczym i mineralnym.

O rozwoju w uprzemysłowieniu Ziemi Radomskiej świadczy wzrastająca liczba ludności województwa zatrudnionej w zakładach przemysłowych: w 1970 roku — 9,7%, w 1975 roku — 12,2%, w 1978 roku — 12,2%. O rosnącej roli przemysłu świadczy także wzrost wskaźnika za-

Tabela 3

DYNAMIKA PRZECIĘTNEGO ZATRUDNIENIA W PRZEMYSŁE
USPOŁECZNIONYM

Grupy gałęzi przemysłu (grupowanie metodą zakładową)	1975	1978	1971—1975	1976—1978
	1970 = 100		średnie roczne tempo wzrostu w %	
Ogółem	128,6	129,9	5,2	0,3
Przemysł paliwowo-energetyczny	280,3	303,0	22,9	2,6
Przemysł elektromaszynowy . .	125,9	135,6	4,7	2,5
Przemysł chemiczny	137,6	131,8	6,6	2,0
Przemysł mineralny	111,0	99,9	2,1	-3,5
Przemysł drzewno-papierniczy .	109,3	90,9	1,8	-6,0
Przemysł lekki	123,9	119,6	4,4	-1,2
Przemysł spożywczy	129,7	129,1	5,3	-0,2
Pozostałe gałęzie przemysłu . .	260,8	267,3	21,1	0,8

Źródło: Rocznik statystyczny województwa radomskiego 1979.

trudnienia w przemyśle na 1000 mieszkańców. W 1970 roku wskaźnik ten wyniósł w województwie 97, w 1978 roku zaś — 124 osoby.

Porównując województwo radomskie z innymi województwami w kraju można ustalić, że jest ono w mniejszym stopniu uprzemysłowione. Analizując zatrudnienie w przemyśle na 1000 mieszkańców w regionach wysoko uprzemysłowionych ustalono, że miernik ten wynosi: w łódzkim 245 osób, katowickim 240 osób, wałbrzyskim 217 osób, jeleniogórskim 203 osoby, bielskim 196 osób. Znacznie niższy miernik dla województwa radomskiego wynika ze słabego rozwoju infrastruktury technicznej oraz niekorzystnych warunków naturalnych, a więc braku większych zasobów bogactw naturalnych i słabych gleb. Pod tym względem stawia to region na 21 miejscu w kraju.

Województwo skupiało w 1970 roku 1,6‰ pracowników zatrudnionych w przemyśle Polski, a w 1978 roku 1,8‰. Wskaźnik wartości produkcji globalnej w 1978 r. wyniósł na 1 zatrudnionego 372 tys. zł (w kraju 438 tys. zł). Należy też podkreślić, że w przemyśle województwa radomskiego daje się zauważyć wysoki stan zatrudnienia kobiet, wynoszący 41,4‰, co stwarza dla zakładów pracy obowiązek budowy urządzeń opieki nad małymi dziećmi, a w szczególności zakładowych żłobków i przedszkoli.

Wśród zatrudnionych w przemyśle podnosi się z każdym rokiem udział pracowników z wykształceniem średnim i wyższym. Wzrósł również

udział pracowników z wykształceniem zasadniczym zawodowym. W końcu 1978 roku nadal jeszcze prawie połowa pracowników przemysłu miała wykształcenie podstawowe.

Tabela 4

ZATRUDNIENIE W PRZEMYSŁE WEDŁUG POZIOMU WYKSZTAŁCENIA

Poziom wykształcenia	1978		
	w tysiącach	1975= 100	w odsetkach
Ogółem	85 105	100,6	100,0
Wykształcenie wyższe	2699	117,5	3,2
policealne i średnie zawodowe . .	13 136	116,8	15,4
średnie ogólnokształcące	3007	106,6	3,5
zasadnicze zawodowe	23 832	103,1	28,0
pozostałe	42 431	94,1	49,9

Źródło: Rocznik statystyczny województwa radomskiego 1979.

W latach 1975—1978 liczba pracujących w przemyśle posiadających wyższe wykształcenie zwiększyła się o 17,5‰. Liczba pracowników z wykształceniem policealnym i średnim zawodowym wzrosła o 16,8‰ a z wykształceniem średnim ogólnokształcącym o 6,6‰. Zwiększyła się liczba pracowników z wykształceniem zasadniczym zawodowym o 3,1‰.

Na szczególne podkreślenie zasługuje udział pracowników inżynieryjno-technicznych w ogólnym zatrudnieniu w przemyśle regionu. W 1978 roku na 100 zatrudnionych w przemyśle przypadało średnio 11 pracowników inżynieryjno-technicznych. Stanowili oni 10,8 proc. liczby zatrudnionych w zakładach przemysłowych województwa. Wskaźnik ten należy uznać za prawidłowy i w pełni korzystny dla przemysłu.

Dla potrzeb przemysłu w regionie i zgodnie z jego strukturą branżową rozwinięte jest szkolnictwo zawodowe. W zasadniczych szkołach zawodowych kształci się młodzież w ponad 80 zawodach i specjalnościach. Ważną rolę dla kształcenia kadry inżynierskiej i ekonomicznej dla przemysłu spełnia istniejąca od 1950 roku Wyższa Szkoła Inżynierska w Radomiu.

Asortyment wyrobów produkowanych przez przemysł województwa radomskiego jest zróżnicowany. Wiele wyrobów stanowi wyłączność w skali krajowej. Odnosi się to między innymi do produkcji aparatów telefonicznych, maszyn do szycia, maszyn do pisania i innych wyrobów.

Znaczny jest także udział przemysłu regionu radomskiego w krajowej produkcji artykułów rynkowych takich jak: prasowarek domowych, nakryć stołowych, płytek ceramicznych, wyrobów azbestowo-cementowych,

Tabela 5

PRODUKCJA WAŻNIEJSZYCH WYROBÓW

Wyroby	Jedn. miary	1970	1975	1980	
		w liczbach bezwzględnych			udział w produkcji krajowej w %
Energia elektryczna .	mln kWh	18,5	10270,3	10530,1	9,1
Kuchnie 4 palnikowe gazowe z piekarnikiem	tys. szt.	121,8	175,7	260,6	27,5
Maszyny do szycia domowe	tys. szt.	235,2	331,2	322,1	100,0
Maszyny do pisania .	tys. szt.	1,5	47,0	85,4	100,0
Aparaty telefoniczne	tys. szt.	619,0	1103,0	1409,0	96,0
Cement	tys. t	1161,8	1335,5	1310,3	6,1
Obuwie (z wyjątkiem gumowego)	tys. par	6299,0	8006,0	7965,0	5,9
Masło	tys. t	1,4	4,9	5,4	2,1
Piwo	tys. hl	53,0	189,8	457,7	4,0
Papierosy	mln szt.	22513,0	29509,0	28887,0	31,8

Zródło: Rocznik statystyczny województwa radomskiego 1979.

płyt gramofonowych, sztucznej skóry, odzieży i przetworów owocowo-warzywnych.

Znaczny udział w wytwarzaniu wyrobów na rynek województwa ma przemysł spółdzielczy, którego produkcja mierzona wartością produkcji globalnej w 1978 roku wyniosła 5,1 mld. zł i stanowiła 16,3% produkcji przemysłu uspołecznionego w regionie. Przemysł Spółdzielczy produkuje m. in. konfekcję, obuwie, kozuchy, futra, walizy, torby turystyczne oraz wyroby z tworzywa sztucznych.

Ilościowemu wzrostowi wyprodukowanych wyrobów przez przemysł na rynek krajowy i zagraniczny towarzyszy ciągła modernizacja oraz uruchamianie zupełnie nowych wyrobów. W końcu 1980 roku zakłady przemysłowe w regionie produkowały 14 wyrobów ze znakiem jakości „Q” i 151 wyrobów ze znakiem jakości „1”. Zakłady Metalowe im. Gen. Waltera wytwarzały 10 typów maszyn do szycia ze znakiem jakości „Q”, a Radomskie Zakłady Przemysłu Skórzanego „Radoskór” 4 wzory obuwia damskiego. Udział wyrobów ze znakiem „Q” i „1” stanowił 33% w ogól-

nej wartości sprzedaży wyrobów objętych kwalifikacją jakościową i chociaż osiągnięto wzrost o 7 punktów w stosunku do wyników z 1976 roku, to postęp jakościowy nie jest jeszcze w pełni zadawalający.

Istotnym elementem oceny pozycji przemysłu województwa jest jego produkcja eksportowa. W 1978 roku udział produkcji eksportowej w sprzedaży produkcji przemysłowej wynosił 11,7%, natomiast udział województwa w wartości całego eksportu krajowego stanowił 0,8%. Roczna wartość produkcji eksportowej przekraczała 360 mln zł dewizowych. Spośród gałęzi przemysłu przetwórczego najwyższy udział w eksporcie osiągnęły gałęzie przemysłu: elektromaszynowego 47,6%, lekkiego 21,9% i spożywczego 17,3%.

Eksport radomski obejmuje swym zasięgiem rynki kilku kontynentów. Ponad 66% eksportu kieruje się do krajów socjalistycznych, głównie do krajów będących członkami RWPG. Pozostałą część towarów eksportowych otrzymują kraje kapitalistyczne i rozwijające się. Renomowaną markę za granicą mają maszyny do szycia z Zakładów Metalowych „Pre-dom-Łucznicz”, aparaty telefoniczne z Radomskiej Wytwórni Telefonów, obuwie z Radomskich Zakładów Przemysłu Skórzanego „Radoskór”, amunicja myśliwska, nitroceluloza, płyty gramofonowe i farby z Zakładów Tworzyw i Farb „Pronit” w Pionkach, nakrycia stołowe i galanteria metalowa z Kombinatoru Wyrobów Nożowniczych „Gerlach” w Drzewicy, kozuchy, obuwie, walizy, konfekcja, pulpy i przetwory owocowo-warzywne z zakładów spółdzielczych.

2. ZMIANY W PRZESTRZENNYM ROZMIESZCZENIU PRZEMYSŁU

Rozwój przemysłu w okresie powojennego 34-lecia spowodował nie tylko wzrost jego znaczenia w strukturze gospodarczej regionu, ale również spowodował postępujący wzrost jego koncentracji. Dokonało się wzmożone uprzemysłowienie niektórych ośrodków miejskich i osiedli w oparciu o linię kolejową Dęblin-Radom-Skarżysko. Wymieniony układ przestrzenny zapoczątkował powstanie nowej aglomeracji przemysłowej w województwie radomskim, który obejmuje Radom, Pionki, Kozienice, Garbatkę, Szydłowiec i Wierzbicę.

Największym ośrodkiem przemysłowym w województwie jest Radom, który skupia ponad 57% zatrudnionych w przemyśle regionu. W 1978 roku wartość produkcji globalnej przemysłu stanowiła prawie 52% ogólnej produkcji województwa. W mieście zlokalizowano zakłady przetwórczego przemysłu elektromaszynowego, lekkiego, spożywczego i inne.

Do ważniejszych rejonów przemysłowych należy zaliczyć miasto i gminę Kozienice z przemysłem energetycznym i drzewnym, które wytwarzają 17% produkcji regionu oraz miasto Pionki z przemysłem chemicznym — 10% produkcji województwa.

Montaż maszyn do szycia w Zakładach Metalowych im. gen. „Waltera” w Radomiu

Do najsilniej uprzemysłowionych gmin należą Wierzbica i Drzewica. W gminie Wierzbica rozwinął się przemysł materiałów budowlanych, w gminie Drzewica przemysł metalowy.

Inwestycje przemysłowe są lokalizowane głównie w obszarze powstającej aglomeracji, zaś na innych obszarach regionu rozwijany jest przemysł rolno-spożywczy i przemysł drobny. Zakłady przetwórcze i przechodzące przemysł rolno-spożywczy zlokalizowane są w Przysusze, Lipsku n/Wisłą, Warce, Janikowie i Makowie.

W skali krajowej radomska aglomeracja przemysłowa spełnia już obecnie istotne funkcje w zakresie przemysłu elektromaszynowego, chemicznego, energetycznego i cementowego. Aglomeracja ta jest dostatecznie wyposażona w urządzenia infrastruktury technicznej i w perspektywicznych planach przestrzennych zakłada się jej dalszy rozwój. Obszar ten stanowi zaczątek aglomeracji radomskiej, który tworzy północny fragment Staropolskiego Okręgu Przemysłowego. Aglomeracja ta obejmuje ponad 1050 km², tj. 14% obszaru województwa. Na tym obszarze znajduje się 80% ludności miejskiej i 77% zatrudnionych w przemyśle uspołecznionym.

Na ogólny wzrost ludności miejskiej w regionie w latach 1946—1978, wynoszący 147 tys. osób, w miastach aglomeracji radomskiej przybyło 78 tys. ludności, czyli 53% przyrostu ludności miejskiej.

Na obszarze gmin wiejskich, położonych w granicach aglomeracji przemysłowej, rozwijają się zurbanizowane osiedla: Garbatka, Jedlnia Letnisko i Wierzbica, których ludność jest zatrudniona w miejscowym przemyśle lub usługach lub znajduje zatrudnienie w stolicy województwa.

Wzdłuż podstawowych dróg wylotowych z Radomia widoczny jest proces kształtowania się zabudowy w strefie podmiejskiej. Przejściowo w aglomeracji istnieje problem dwuzawodowości tzw. chłopo-robotników. W gminach podmiejskich w odróżnieniu od gmin opartych o produkcję rolniczą, nie następuje zmniejszenie zaludnienia, ale zaznacza się nawet nieznaczny wzrost ludności, co wynika z samorzutnego lokalizowania budownictwa jednorodzinnego.

W latach 1975—1978 przeznaczono na rozwój przemysłu w województwie 28,4 mld zł, co stanowiło 60% ogólnych nakładów inwestycyjnych w gospodarce uspołecznionej. Największą część środków przeznaczono na rozbudowę przemysłu energetycznego i elektromaszynowego. W przemyśle materiałów budowlanych rozpoczęto budowę dwu kluczowych przedsięwzięć inwestycyjnych, tj. II etapu budowy Cementowni „Przyjaźń” w Wierzbicy i Fabryki Domów w Bogucinie k/Pionek. W okresie tym nastąpiło obniżenie poziomu inwestowania w przemyśle, co było wynikiem trudnej sytuacji gospodarczej w kraju.

Do ważniejszych obiektów przemysłowych, których przekazanie do eksploatacji nastąpiło w drugiej połowie lat siedemdziesiątych należą:

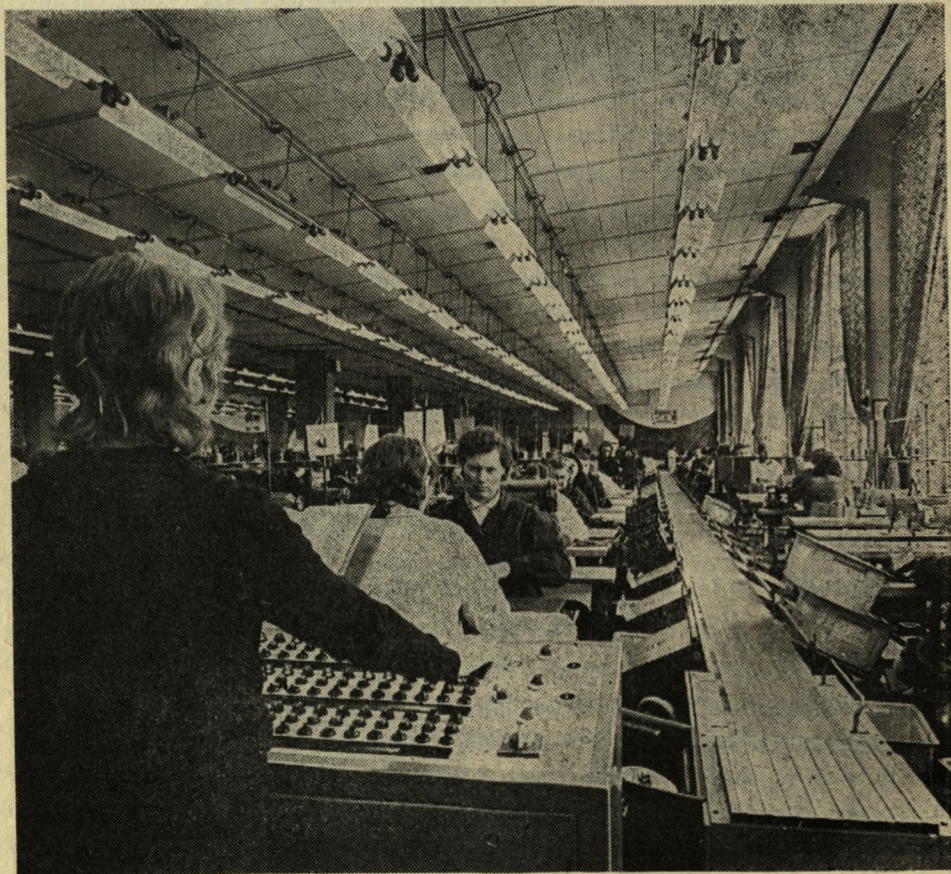
- 2 bloki energetyczne po 500 MW (pierwsze w Polsce) w Elektrowni „Kozienice”,
- Wydział Produkcji Maszyn do Szycia „Singer” w Zakładach Metalowych w Radomiu,
- Zakład Obróbki Piaskowca w Szydłowieckich Zakładach Kamienia Budowlanego „Kambud” w Szydłowcu,
- Zakłady Wyrobów Skórzanych i Odzieżowych „Asko-Sport” w Radomiu,
- Zakład Produkcji Grzejników w Odlewniach Radomskich,
- I etap zamrażalni w Zakładzie Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego „Hortex” w Przysusze,
- hale produkcyjne w Zakładzie Tapicerki Samochodowej w Grójcu i Kombinacie Wyrobów Nożowniczych i Nakryć Stołowych „Gerlach” w Drzewicy.

W latach 1976—1980 wiele zakładów przemysłowych w regionie zostało zmodernizowanych. Wprowadzono w nich nowe linie technologiczne i maszyny o wyższych parametrach efektywności. Wskutek gruntownej modernizacji niektóre zakłady np. Zakłady Wyrobów Azbestowo-Cementowych w Wierzbicy, Kombinat Wyrobów Nożowniczych i Nakryć Stołowych „Gerlach” w Drzewicy, Fabryka Łączników w Radomiu, Zakłady

Elektroniki Przemysłowej „Profel” w Szydłowcu, Zakłady Przemysłu Tytoniowego w Radomiu, Radomskie Przedsiębiorstwo Przemysłu Drzewnego, można traktować jako niemal nowoczesne fabryki.

Produkcyjne środki trwałe w przemyśle stanowiły największą wartośćiowo grupę, a ich udział w ogólnej wartości brutto środków trwałych w sferze produkcji materialnej w 1978 r. wynosił 70,4%. Stopień zużycia produkcyjnych środków trwałych w przemyśle przekroczył 25%. Największy stopień zużycia środków trwałych zanotowano w przemyśle mineralnym 40%, lekkim 39% i drzewno-papierniczym 36%. Najniższy stopień zużycia środków trwałych wystąpił w przemyśle energetycznym 13%, elektromaszynowym 30% i spożywczym 30%. Wskaźniki zużycia w tych ostatnich trzech gałęziach przemysłu ukształtowały się poniżej przeciętnych wskaźników krajowych.

Wartość brutto produkcyjnych środków trwałych w przemyśle województwa na 1 mieszkańca wynosiła 46 tys. zł (w kraju 62 tys. zł), co świadczy, że stopień uprzemysłowienia w regionie jest jeszcze niski.

Taśma montażowa w RZPS „Radoskór”

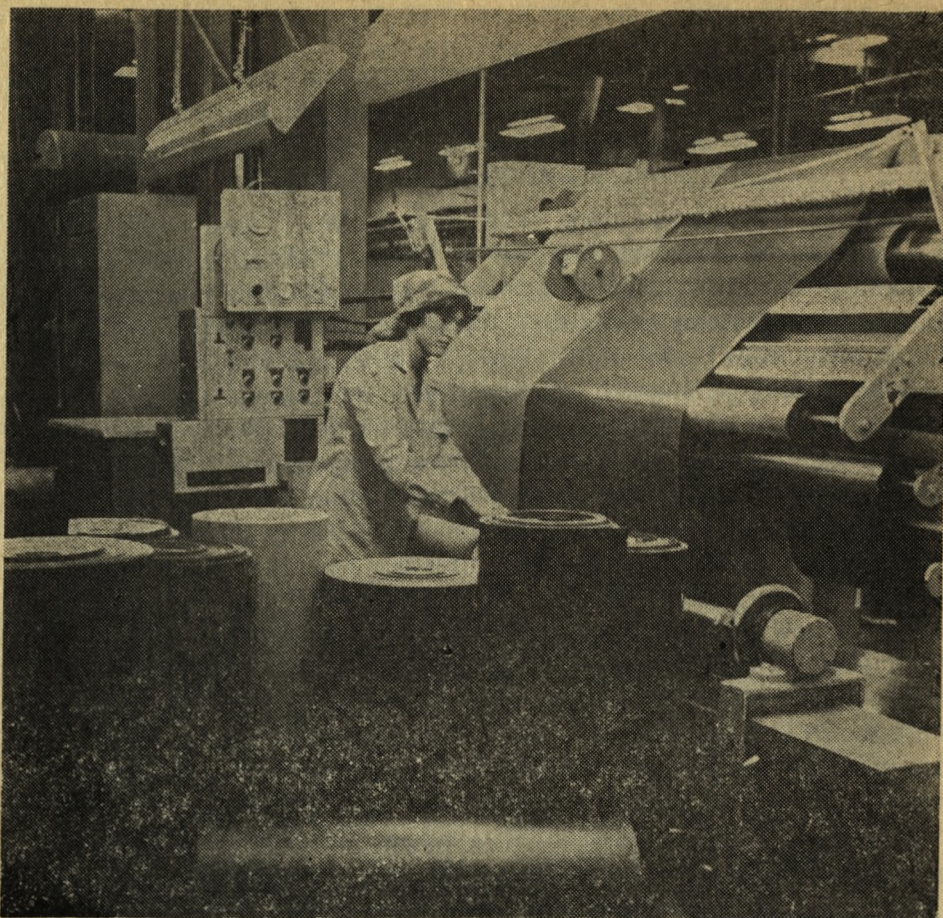
3. CHARAKTERYSTYKA WAŻNIEJSZYCH ZAKŁADÓW PRZEMYSŁOWYCH

Celem bliższego zobrazowania osiągnięć przemysłu w województwie radomskim warto podać informację o podstawowych kierunkach wytwórczości i ważniejszych wskaźnikach techniczno-ekonomicznych niektórych głównych zakładów przemysłu kluczowego i drobnego.

Zakłady Metalowe im Gen. Waltera „Predom-Łucznicz” w Radomiu powstały w latach 1923—1926. Obecnie podstawowa produkcja zakładów to maszyny do szycia oraz maszyny do pisania na licencji firmy szwedzkiej „Facit”. Zakłady podjęły również produkcję elementów pneumatyki siłowej i sterującej, a w 1973 roku uruchomiły produkcję maszyn elektrycznych do pisania i przygotowały uruchomienie produkcji maszyn do pisania portable. W wyniku podpisania umowy kooperacyjnej z amerykańską firmą „Singer” zakłady przystąpiły do produkcji maszyn do szycia marki „Singer”. Grupę poszukiwanych wyrobów na rynku stanowią domowe maszyny do szycia — automaty wieloczynnościowe. Ponieważ istniejące pomieszczenia produkcyjne zakładów okazały się za szczupłe do nowej produkcji maszyn do pisania i do szycia, wybudowano w latach siedemdziesiątych hale produkcyjne w północnej dzielnicy przemysłowej Radomia. Zakłady wybudowały również wcześniej zakład filialny w Zwoleniu. W sumie zakłady wyprodukowały w 1978 roku 322,1 tys. sztuk maszyn domowych do szycia oraz 85,4 tys. sztuk maszyn do pisania. Wyroby te są znane z dobrej jakości i znajdują zbyt poza granicami kraju.

Zakłady Metalowe mają również pewne osiągnięcia w działalności socjalno-kulturalnej i szkoleniowej; posiadają 1 własny żłobek, 2 przedszkola, szkołę przyzakładową oraz ośrodek sportowo-rekreacyjny. W pobliżu macierzystego zakładu kontynuowana jest budowa zakładowej przychodni zdrowia, która świadczyć będzie usługi lekarskie dla pracowników i ich rodzin. W zakładowym domu kultury organizowane są spotkania z przedstawicielami nauki i techniki, pisarzami, dziennikarzami i zasłużonymi ludźmi dla miasta i zakładu. Z okazji 50-lecia istnienia przedsiębiorstwa otwarta została izba tradycji, w której eksponuje się osiągnięcia zakładów.

Radomskie Zakłady Przemysłu Skórzanego „Radoskór” w Radomiu mają najstarsze tradycje w regionie. Pierwszy zakład garbarski typu przemysłowego powstał w Radomiu w 1819 roku. W 1939 roku było w mieście ponad 40 różnej wielkości zakładów garbarskich i kilka zakładów tej branży w Szydłowcu. W 1939 roku powstała w Radomiu fabryka obuwia „Bata”. Powstałe zaś po II wojnie światowej zakłady przemysłu skórzanego zostały skoncentrowane w Kombinacie „Radoskór”, który stanowi wielozakładowe przedsiębiorstwo. Hale produkcyjne tego zakładu były w okresie powojennym stale rozbudowywane i modernizowane.

Produkcja skóry syntetycznej w Pionkach

„Radoskór” specjalizuje się w produkcji obuwia damskiego. Asortyment produkowanego obuwia jest unowocześniany i uwzględnia aktualne kierunki mody. Prawie połowa obuwia jest eksportowana na rynki zbytu do Związku Radzieckiego i krajów kapitalistycznych. Najnowszy obiekt kombinatu to garbarnia skór miękkich, uruchomiona w 1972 r., która pozwala likwidować uciążliwe, małe garbarnie rozrzucone w zabudowie miejskiej. Zdolność produkcyjna zakładu garbarskiego wynosi 12 tys. ton skór miękkich rocznie. Kombinat w ramach Zrzeszenia Producentów Obuwia koordynuje produkcję zakładów spółdzielczych w obrębie ziemi radomskiej i lubelskiej oraz Mazowsza.

Załoga, której większość stanowią kobiety posiada dobrze zorganizowane zaplecze socjalne przedsiębiorstwa, m. in. 2 żłobki, 2 przedszkola, przychodnię lekarską, ośrodek rehabilitacji leczniczej, dom kultury, ośrodek sportowy oraz hotel zakładowy. Przy zakładach istnieje zasadnicza szkoła zawodowa. Kombinat współpracuje z Technikum i Zasadniczą

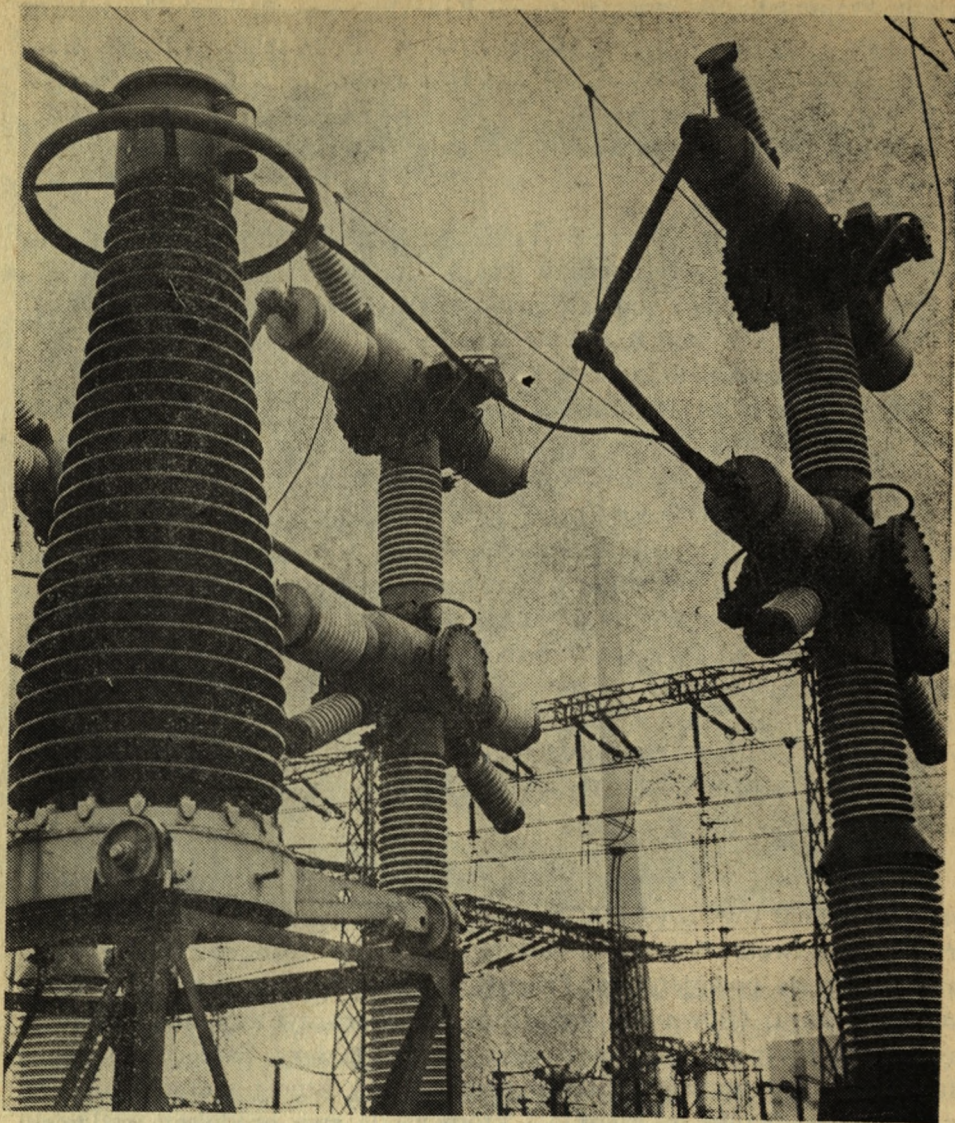
Szkołą Przemysłu Skórzanego im. J. Kilińskiego w Radomiu kształcąca techników i wykwalifikowanych robotników dla wszystkich branż przemysłu skórzanego. Zakłady biorą udział w rozbudowie miasta, m. in. finansowały budowę niektórych obiektów Wyższej Szkoły Inżynierskiej w Radomiu, rozbudowę urządzeń komunalnych oraz ośrodka sportowo-rekreacyjnego.

Elektrownia „Kozienice” jest jednym z największych obiektów przemysłu energetycznego w kraju. Budowę elektrowni rozpoczęto w 1968 roku i zrealizowano całe przedsięwzięcie w III etapach. Do końca 1979 roku uruchomiono 8 bloków o mocy 200 MW każdy oraz 2 bloki 500 MW, pierwsze tego rodzaju w kraju. Pracujące w elektrowni bloki świadczą o wysokim stopniu jej nowoczesności, zużycie zaś węgla na 1 kWh wytwarzanej energii elektrycznej jest znacznie niższe, niż średnie zużycie węgla przez inne elektrownie tego typu w kraju.

Elektrownia wytwarza obecnie 11% produkcji krajowej energii elektrycznej. Wraz z jej budową zrealizowano infrastrukturę techniczną i społeczną. Rozbudowano urządzenia komunalne w Kozienicach oraz zrealizowano tu dwa osiedla mieszkaniowe, w których zamieszkują pracownicy elektrowni. Ponadto wybudowano szkołę zawodową, przychodnię zdrowia, szpital, ośrodek sportowy oraz inne obiekty socjalno-usługowe. Należy podkreślić, że województwo radomskie ma poważne znaczenie w przemyśle energetycznym. W Radomiu bowiem znajduje się siedziba Zakładów Energetycznych Okręgu Wschodniego, które obsługują południowo-wschodnie regiony kraju.

Zakłady Tworzyw i Farb „Pronit” w Pionkach zbudowano w latach dwudziestych. Są one obecnie dużym wielozakładowym przedsiębiorstwem branży chemicznej. Zakłady rozbudowywano kilka razy w okresie powojennym. Pracują one zarówno na eksport, jak i na potrzeby kraju. Głównymi wyrobami są: skóra syntetyczna, amunicja myśliwska, płyty gramfonowe, kleje, farby i lakiery. Szczególnie ważna dla regionu jest wytwórnia skóry syntetycznej, której zdolność produkcyjna wynosi 5 mln m² rocznie i która zasila swą produkcją radomski przemysł obuwniczy. Do przedsiębiorstwa tego włączono w 1977 roku Radomską Fabrykę Farb i Lakierów. W latach 1951—1955 zakład ten znacznie rozbudowano i zmodernizowano. Zakłady „Pronit” posiadają zakładowy dom kultury i halę sportową, w których to obiektach prowadzą ożywioną działalność szkoleniową, kulturalno-oświatową i rozwijają sport masowy.

Cementownię „Przyjaźń w Wierzbicy zbudowano 26 lat temu na dokumentacji radzieckiej i przy pomocy specjalistów radzieckich. O budowie cementowni w rejonie Wierzbicy zdecydowały bogate złoża wapieni i margli. Najnowsze badania geologiczne potwierdziły, że

Elektrownia „Kozienice”

w tym rejonie znajdują się zasoby surowcowe określone na około 400 mln ton. Surowce te gwarantują produkcję cementu na ponad 100 lat. Mimo, że od uruchomienia cementowni minęło ćwierćwiecze, należy ona do nowoczesnych w kraju. Zakład był stale modernizowany, co doprowadziło do pełnej automatyzacji i mechanizacji węzłów technologicznych. Uczyniło to pracę nie tylko lżejszą ale bardziej wydajną. Produkcja roczna cementu przekroczyła w 1978 roku 1,3 mln ton. Wraz z budową cementowni zrealizowano osiedle mieszkaniowe dla około 3 tys.

mieszkańców. W osiedlu zlokalizowano sklepy, punkty usługowe, szkołę podstawową, ogródek jordanowski i boisko sportowe.

Kombinat Wyrobów Nożowniczych i Nakryć Stołowych „Gerlach” w Drzewicy powstał na bazie starego zakładu wyrobów nożowniczych założonego w XIX wieku. Zakład w okresie powojennym kilka razy rozbudowywano i modernizowano. W pracach tych zwrócono przede wszystkim uwagę na unowocześnienie parku maszynowego, co umożliwiło wielokrotny wzrost przemysłu. Nakrycia stołowe i galanteria metalowa „Gerlach” są eksportowane do krajów socjalistycznych i kapitalistycznych. Wyroby te są znane z dobrej jakości i cieszą się dużą popularnością. W pobliżu kombinatu zrealizowano osiedle mieszkaniowe dla pracowników zakładu.

Radomska Wytwórnia Telefonów powstała w latach 1938—1939 w ramach rozwoju Centralnego Okręgu Przemysłowego. Głównym wyrobem zakładu jest aparat telefoniczny biurkowy, stale udoskonalony. W okresie powojennym biuro konstrukcyjne RWT opracowało wiele nowych typów aparatów telefonicznych oraz technologii produkcji seryjnej. Do ważniejszych opracowań okresu należą: aparat telefoniczny CB-49, aparat telefoniczny MB ściennie-biurkowy, zespół aparatów telefonicznych dyrektorsko-sekretarskich, aparat telefoniczny biurkowy „Aster”, aparat telefoniczny biurkowy „Tulipan”, aparat telefoniczny ścienny „Irys”. Do licznej grupy telefonów o nazwie kwiatów należy także aparat telefoniczny „Malwa” w stylu retro.

W okresie powojennym rozbudowywano i modernizowano kilkakrotnie zakład macierzysty oraz zbudowano oddzielny wydział produkcji telefonicznych tarcz numerowych. W 1978 roku wyprodukowano 1409 tys. aparatów telefonicznych, co stanowi 96,1% aparatów produkowanych w kraju. Ponad połowa produkcji eksportowana jest do krajów socjalistycznych i na Bliski Wschód. Najważniejszym odbiorcą aparatów telefonicznych jest Związek Radziecki.

Zakład troszczy się o poprawę warunków socjalno-bytowych załogi. W latach 1971—1975 wybudowano żłobek i przedszkole w osiedlu mieszkaniowym „XV-lecia”. Właściwie zorganizowany i wyposażony zakładowy klub kultury, prowadzi działalność kulturalną wśród pracowników zakładu, organizowane są spotkania z dziennikarzami, konkursy. Pomieszczenia klubu wykorzystują również do swej działalności organizacje społeczne, jak ZSMP, TPPR, ORMO i inne.

Fabryka Łączników w Radomiu jest najmłodszym przedsiębiorstwem radomskich zakładów przemysłu metalowego, zbudowana w latach 1956—1964. Zakład produkuje odlewy z żeliwa ciągłego, łączniki do instalacji rurowych, kozaki, złączki zwężkowe, dwuzłączki oraz inne drobne odlewy. Aby pokryć wzrastające zapotrzebowanie na

armaturę instalacji sanitarnych dla rozwijającego się budownictwa mieszkaniowego, podjęto decyzję o modernizacji zakładu. Fabryka posiada zakładowy dom kultury, z którego usług korzystają pracownicy i mieszkańcy dzielnicy Potkanów.

Odlewnie radomskie grupują 3 zakłady odlewnicze, które powstały przed I wojną światową. Dwa stare zakłady odlewnicze zlokalizowane w dzielnicy Radomia — Glinice zostały zmodernizowane w okresie powojennym i przestawione na produkcję grzejników do centralnego ogrzewania. W efekcie zrealizowania programu postępu technicznego, odlewnie uzyskały w 1978 roku 20-krotny wzrost produkcji grzejników w porównaniu do 1960 roku. Produkcja grzejników w 1974 roku osiągnęła około 650 tys. m². Odlewnie wybudowały w latach 1969—1974 zakładowy ośrodek wypoczynkowy w nadmorskiej miejscowości Łazy.

Przedsiębiorstwo Projektowania i Dostaw Transportu Technologicznego i Składowania „Techmatrans” w Radomiu jest znanym w kraju kombinatem przemysłu maszynowego, które powstało w 1972 roku. Przedsiębiorstwo spełnia funkcję wiodącą w branży transportu technologicznego i składowania. Posiada również zakłady produkcyjne w Dzierżonowie, Opolu Lubelskim i Wolbromiu. Przedsiębiorstwo produkuje na eksport i potrzeby krajowe urządzenia transportu technologicznego i składowania. Zamówienia są realizowane na etapie projektowania, prac badawczych, rozwojowych, produkcji kompletacji i generalnych dostaw oraz montażu i serwisu technicznego. Dotychczas w Radomiu wykonywano głównie prace projektowe oraz badawczo-rozwojowe.

Po wybudowaniu w 1975 roku zakładu produkcyjno-doświadczalnego w Potkanowie, rozpoczęto również produkcję prototypowych urządzeń transportu technologicznego. Urządzenia linii technologicznych wykonane w „Techmatransie” pracują w Zakładach Autobusów w Jelczu, Fabryce Samochodów Małolitrażowych w Tychach, w Zakładach „Predom-Polar” (produkcja pralek automatycznych) we Wrocławiu i innych. Roczna produkcja zakładu stanowi około 50 kompletnych urządzeń linii transportu technologicznego. Obecnie prowadzona jest dalsza rozbudowa zakładu produkcyjno-doświadczalnego w Potkanowie i budowa oddziału montażu kompletacyjnego.

Kombinat Napraw Maszyn Budowlanych „Zremb” w Radomiu powstał w 1954 r. na bazie terenowych zakładów przemysłu metalowo-drzewnego. Początkowo zakłady pracowały w bardzo skromnych warunkach, zajmując pomieszczenia po dawnej fabryce „Wulkan” oraz zlikwidowanej garbarni. W latach 1968—1971 zbudowano dla tego zakładu nowoczesne obiekty produkcyjne. Podstawową działalnością Kombinatu jest naprawa maszyn budowlanych, jak spycharki i ładowar-

ki. Kombinat posiadał w omawianym tu czasie przyzakładową zasadniczą szkołę zawodową i technikum mechaniczne oraz internat dla 320 uczniów. Zaplecze socjalne obejmuje przedszkole na 120 miejsc i zakładową przychodnię zdrowia.

Zakłady Przemysłu Tytoniowego w Radomiu uruchomiono w 1923 roku, stanowią jeden z większych zakładów przemysłu tytoniowego w kraju. Dzienna produkcja papierosów wynosi 100 mln sztuk, a produkcja tytoniu przemysłowego 10 tys. ton. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych dokonano poważnej modernizacji fabryki. Zmodernizowano transport technologiczny i zainstalowano nowoczesne maszyny, co umożliwiło zwiększenie potencjału produkcyjnego zakładów. Fabryka dysponuje dobrze zorganizowanym zapleczem socjalno-bytowym: żłobkiem, przedszkolem, przychodnią lekarską oraz domem kultury.

Zakłady Elektroniki Przemysłowej „Profel” w Szydłowcu zostały zbudowane w latach sześćdziesiątych. Zakład wytwarza radiotelefony o różnym zasięgu dla budownictwa, przemysłu i górnictwa. Nową specjalnością zakładu jest elektronika motoryzacyjna, tworzona jest przy współpracy z Fabryką Samochodów Osobowych na Żeraniu i Fabryką Autobusów w Jelczu. Produkowane seryjnie urządzenia elektroniczne to przerywacze kierunkowskazów, przełączniki wycieraczek, sumatory sygnałów, próbniki lamp kontrolnych oraz regulatory napięcia. Zakład wspólnie z warszawskim „Warelem” uruchomił produkcję nie wytwarzanych do 1977 roku w Polsce urządzeń do numerycznego sterowania obrabiarek.

Wareckie Zakłady Piwowskie w Warce są nowoczesnym zakładem przemysłu spożywczego, który wszedł do eksploatacji w 1974 roku. Zakłady zaopatrują w piwo wysokiej jakości także inne regiony kraju oraz część produkcji przeznaczają na eksport. Zakłady zostały w końcu lat siedemdziesiątych wyposażone w nowoczesną, automatyczną linię rozlewniczą.

Spółdzielnia Pracy Chemiczno-Wytwórcza „Spoiwo” w Radomiu została założona w 1950 roku na bazie prywatnej wytwórni „Moc”. Spółdzielnia ta w okresie 28 lat działalności osiągnęła poważny wzrost produkcji i znacznie rozszerzyła asortyment produkowanych wyrobów. Obiekty spółdzielni były kilkakrotnie modernizowane i rozbudowywane. W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych wybudowano 2 hale produkcji kleju perełkowego, w których wytwarza się 900 ton kleju rocznie. Dzięki tym inwestycjom kraj mógł zrezygnować z kosztownego importu kleju perełkowego. Główne wyroby Spółdzielni to m.in. kleje, środki piorące i detale gumowe, jak różnego typu uszczelki, wycieraczki kółkowe, maty łazienkowe i samochodowe i ogumienie

wałów metalowych. Spółdzielnia posiada również nowoczesny zakład usługowy do bieżnikowania opon, pozwalający na renowację około 30 tys. sztuk opon rocznie. Spółdzielnia prowadzi kooperację czynną z wieloma zakładami przemysłowymi w kraju.

Z podanej charakterystyki wynika, że w regionie radomskim w latach siedemdziesiątych zmodernizowano niektóre zakłady i nieznacznie zwiększono potencjał przemysłowy. W ostatnich latach wyraźnie zaznaczyły się tendencje do rozwijania przemysłu elektromaszynowego o wysokim stopniu precyzji, wymagającego wysoko kwalifikowanych pracowników. Natomiast zbyt powolnie rozwijany jest przemysł spożywczy, który posiada coraz większe ilości surowców w wyniku intensyfikacji upraw roślinnych. Należy również zaznaczyć, że już obecnie występują znaczne nadwyżki warzyw i owoców w regionie radomskim. Oznacza to, że tysiące ton owoców i warzyw są z konieczności przerzucane do innych województw, celem przetworzenia w odległych zakładach przemysłu rolno-spożywczego. Stan ten powoduje dodatkowe obciążenia transportu oraz ubytki i straty naturalne.

JAN PIWOWAR

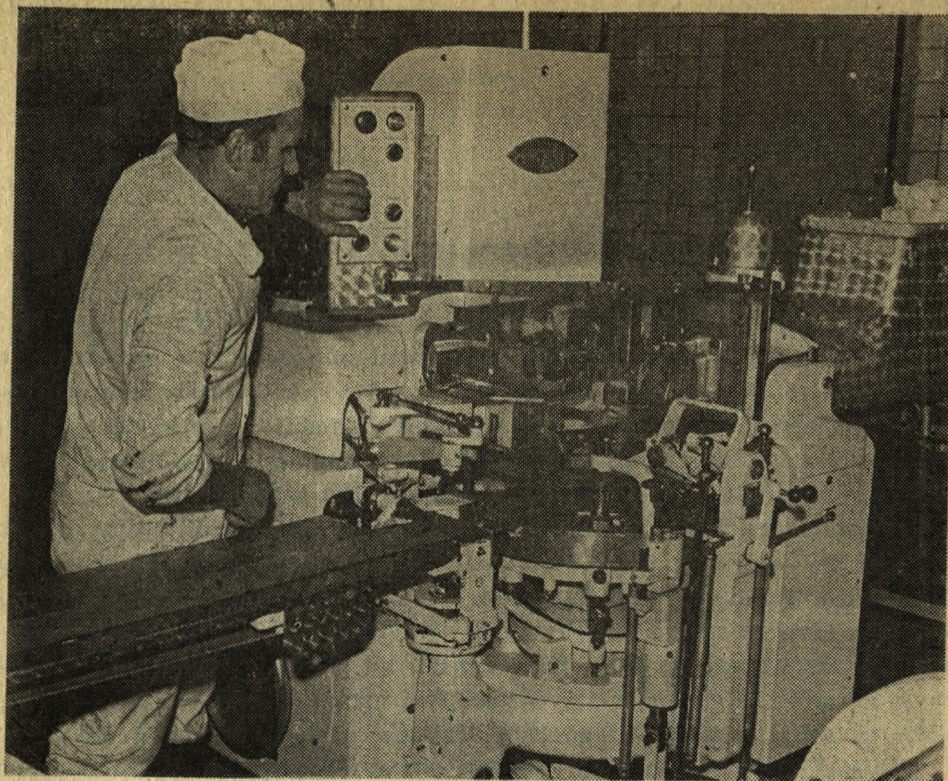
V. ROLNICTWO

1. KOMPLEKS GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ

Wytwórstwo żywności obejmuje w ścisłym ujęciu trzy podstawowe dziedziny: rolnictwo, jego obsługę produkcyjną i przetwórstwo rolno-spożywcze. Charakterystyczną cechą struktury kompleksu gospodarki żywnościowej regionu radomskiego był od powstania województwa mały udział sfery obsługi rolnictwa oraz podobnie jak w kraju, dominacja produkcji rolniczej. Posługując się uproszczonymi szacunkami i przyjmując wartość wytworzonej w 1977 roku w województwie globalnej produkcji kompleksu żywnościowego sensu stricto za 100% udział usług produkcyjnych określić można na 5%, udział produkcji rolniczej na 50%, przemysłu spożywczego na 45%. Na początku lat siedemdziesiątych w krajowym kompleksie gospodarki żywnościowej udział rolnictwa wynosił około 46%, przemysłu spożywczego 36%, działów obsługi rolnictwa 18%.

Wysoki wskaźnik udziału przetwórstwa rolno-spożywczego to cecha prawidłowo rozwijającego się kompleksu gospodarki żywnościowej, ale wtedy gdy nie tylko przetwórstwo produktów rolnych lecz i sfera obsługi ma coraz większe znaczenie. W województwie radomskim na przedstawione kształtowanie się relacji miała wpływ wysoka produkcja przetwórstwa owoców. Moc przerobowa zakładów przemysłu przetwórstwa rolno-spożywczego była jednak niewystarczająca dla zagospodarowania całej masy surowców. Około połowy przeznaczonych dla przemysłu owoców warzyw i mleka przerabiano poza województwem. Poprawy sytuacji upatrywano w modernizacji istniejących i w budowie nowych zakładów.

W stosunku do popytu zgłaszanego przez rolników i do wymogów rozwiniętego kompleksu gospodarki żywnościowej niewystarczający był rozmiar usług produkcyjnych i wielkość zaopatrzenia w środki produkcji a udział tego członu w całym kompleksie, jak wskazywano, niewielki. Była to istotna bariera wzrostu produkcji całego kompleksu, jego „wąskie gardło”. Dotyczyło to zwłaszcza niedostatku usług w produkcji zwierzęcej i w budownictwie inwentarskim, w naprawach sprzętu, w transporcie rolniczym i niektórych pracach polowych oraz niedoborów zaopatrzenia w środki produkcji z przemysłu maszynowego, hutniczego, chemicznego, produkcji materiałów budowlanych. Produkcja przemysłów wytwarzających środki dla rolnictwa nie była w regionie radomskim rozwinięta. Przemysłowe środki produkcji otrzymywano z dyspozycji centralnej.

Nowoczesna mleczarnia w Lipsku n/Wisłą

Od powstania województwa oceniano, że są znaczne proste rezerwy wzrostu produkcji rolniczej. Upatrywano ich zwłaszcza w intensywniejszym wykorzystaniu ziemi, co jak szacowano dotyczyło około 20% obszaru użytków rolnych. Przyjęto, że wymaga to przemian organizacyjnych i strukturalnych, w tym głównie eliminowania rozdrobnienia struktury agrarnej i koncentrowania ziemi w najlepszych gospodarstwach, za jakie uznawano przede wszystkim gospodarstwa specjalistyczne. Istotne były również inne czynniki, jak wzrost obszaru uprawy roślin wysokowydajnych, powiększanie produkcji pasz gospodarskich, poprawa jakości pogłównia bydła i trzody chlewnej.

2. ROLNICTWO NA TLE WARUNKÓW NATURALNYCH

Podstawowe warunki naturalne dla produkcji rolniczej to gleba i jej właściwości, agroklimat oraz warunki wodne środowiska. Wyznaczają one potencjał przyrodniczy rolnictwa i są elementami waloryzacji rolniczej przestrzeni produkcyjnej. System oceny opracowany w 1975 roku przez Instytut Uprawy, Nawożenia i Gleboznawstwa w Puławach stawiał walory rolniczej przestrzeni produkcyjnej w województwie radomskim poniżej poziomu średniego plasując województwo na 30 miejscu w kraju.

Gleby w regionie radomskim są średnio biorąc gorsze niż w kraju i w systemie oceny IUNG otrzymały 42,2 punktów, przy średniej krajowej 47,2 pkt. Najlepsze grunty orne w klasach I—IV zajmują 57,5% ogólnego obszaru gruntów orných w województwie, co stawia region na 36 miejscu w kraju, a w dodatku są to w większości gleby klasy III i IV, przy znikomych ilościach w klasach I i II. Podłożem geologicznym, na którym wytworzyły się gleby w województwie są piaski, żwiry i gliny zwałowe — utwory czwartorzędowe pochodzenia wodno-lodowcowego, a w dolinach rzek utwory holocenijskie.

Oceniając jakość gleb poprzez uwidocznienie ziem najgorszych trzeba stwierdzić, że 65% ogólnego obszaru użytków rolnych w województwie stanowią gleby w niskich klasach bonitacyjnych — IV a zwłaszcza V i VI.

Zdecydowanie dogodna dla produkcji rolniczej jest rzeźba terenu. Przeważają obszary płaskie i równinne zakwalifikowane w 10-cio punktowej skali ocen w przedziale 9,2—9,4, to znaczy jako bardzo korzystne.

Region radomski ma w miarę sprzyjające warunki klimatyczne dla rolnictwa. W tak zwanej radomskiej dzielnicy klimatycznej jest długi okres wegetacyjny dochodzący do 220 dni, roczne opady — 550—600 mm oraz korzystne są warunki termiczne. Niesprzyjające dla rolnictwa jest znaczne zróżnicowanie warunków pogodowych w poszczególnych latach, co wynika z krzyżowania się frontów powietrza morskiego i kontynentalnego.

Rolnictwo w województwie podlega okresowym niedoborom wody. W 10-cio punktowej skali oceny warunków wodnych wskaźnik według systemu IUNG wynosi dla województwa 5,9, co oznacza, że tereny o stałych i okresowych niedoborach wody zajmują prawie 60% powierzchni gruntów. Obszar województwa ma najdogodniejsze warunki do uprawy zbóż, ziemniaków, kukurydzy i koniczyny. Dominującą pozycję w kompleksie rolniczej przydatności gleb zajmuje kompleks żytni (86%).

3. STRUKTURA AGRARNA I JEJ PRZEMIANY

Głównymi czynnikami produkcji rolniczej są: ziemia, środki produkcji i siła robocza. Przemiany w strukturze agrarnej polegają na zmianach relacji między tymi czynnikami.

Istotne w tym kontekście jest gospodarowanie ziemią. W 1977 roku użytki rolne zajmowały 70,1% ogólnej powierzchni województwa. W strukturze użytkowania ziemi grunty orne stanowiły 77,3%, łąki i pastwiska 14,9%. Udział sadów w powierzchni użytków rolnych (8%) był kilkakrotnie wyższy niż w kraju (1,5%), co wskazuje pośrednio na duże znaczenie sadownictwa. Powierzchnia radomskich sadów zajmowała 14% upraw sadowniczych w kraju.

Areał użytków rolnych powoli, ale systematycznie kurczył się. W latach 1975—78 obszar użytków rolnych zmalał o 0,5% do stanu

511,3 tys. ha. Było to jednak tempo spadku mniejsze niż w kraju. Udział użytków rolnych województwa w krajowej powierzchni użytków jest dość wysoki; w latach 1975—78 wynosił około 2,7%, co stawiało województwo na 10 miejscu w kraju.

W strukturze władania ziemią charakterystyczny jest dla województwa mały udział sektora uspołecznionego, przy stopniowym powiększaniu jego stanu posiadania. W latach 1975—77 udział sektora uspołecznionego w użytkowaniu ziemi rolniczej zwiększył się z 5,7% do 8,8%. Gospodarstwa państwowe w 1977 roku użytkowały 1,5% ziemi, zespołowe gospodarstwa kółek rolniczych 1%, rolnicze spółdzielnie produkcyjne 0,3%. Pozostałe grunty tego sektora użytkowały państwowe gospodarstwa leśne, oświaty rolniczej, placówek zdrowia i innych. Sektor indywidualny zmniejszył stan posiadania ziemi z 94,3% do 91,2% ogólnego arealu użytków rolnych.

Większość gospodarstw indywidualnych to obiekty drobne o powierzchni 0,5—5 ha. W latach 1975—1977 nie było większych zmian w strukturze obszarowej gospodarstw. W ogólnej liczbie gospodarstw udział jednostek o powierzchni 0,5—2 ha zwiększył się z 17,1% do 19,2%. Udział gospodarstw większych obszarowo o powierzchni ponad 10 ha wzrósł nieznacznie z 9,5% do 9,8%. Gospodarstwa w przedziale 5—10 ha stanowiły ponad 46% ich ogółu. Wskutek przepływu ziemi z sektora indywidualnego do uspołecznionego nasilono procesy inwestycyjne w tym ostatnim.

Gospodarstwa indywidualne cechowało rozdrobnienie ziemi. W 1977 roku w województwie było 104,4 tys. gospodarstw indywidualnych o przeciętnej powierzchni 5,3 ha. Szacowano, że co najmniej piąta część użytków rolnych wymaga komasacji wobec znacznej szachownicy gruntów.

Efektywność wykorzystania naturalnych możliwości produkcyjnych rolnictwa ograniczały w znacznej mierze niedobory obrotowych środków produkcji oraz niedostateczne, relatywnie gorsze niż w kraju wyposażenie w środki trwałe. Dowodzą tego niektóre wskaźniki z 1977 roku. Wartość środków trwałych na 1 ha wyniosła w województwie 60,4 tys. zł, w kraju 67,0 tys. zł, wielkość nakładów inwestycyjnych na rolnictwo w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych ukształtowała się w województwie na poziomie 3861 zł, w kraju 5579 zł. Na 1 ciągnik przypadało w województwie 48 ha, w kraju 30 ha. Zużycie energii elektrycznej na 1 ha użytków rolnych wyniosło 221 kWh, w kraju 289 kWh, zużycie nawozów sztucznych — 112 kg NPK/ha, w kraju 189 kg NPK/ha, zużycie nawozów wapniowych — 77 kg CaO/ha, w kraju 124,5 kg CaO/ha. Mimo tych różnic osiągnięto w województwie znaczny postęp od 1970 roku, kiedy używano na tym terenie poniżej 90 kg NPK/ha, na 1 ciągnik przypadało ponad dwukrotnie więcej gruntów niż w roku 1977.

Zatrudnienie w rolnictwie radomskim było większe niż przeciętnie w kraju. Na wsi mieszkało około 60% ogółu ludności. W latach 1975—1977 rolnictwo angażowało ponad połowę ludności czynnej zawodowo i było źródłem utrzymania dla ponad 40% mieszkańców województwa. W 1977 roku na 100 ha użytków rolnych przypadało 33 osoby czynne zawodowo, przy wskaźniku krajowym niższym od 30.

Zatrudnieni w rolnictwie wytwarzali piątą część globalnej produkcji województwa. Wśród pracujących w rolnictwie około 30% właścicieli gospodarstw osiągnęło wiek 60 lat i więcej, 25% nie miało następców. Udokumentowane kwalifikacje rolnicze miała jedna czwarta ogółu rolników. W 1975 roku blisko połowa rolników nie miała wykształcenia podstawowego. W latach 1975—1978 przeprowadzono wiele szkoleń rolniczych, co w efekcie pozwoliło na podwojenie wskaźnika kwalifikacji.

Po utworzeniu województwa radomskiego zaprogramowano dynamiczny rozwój rolnictwa. W programach popartych decyzjami władz centralnych o przyspieszonym rozwoju regionu uwzględniono poprawę infrastruktury technicznej rolnictwa przewidując wysokie nakłady inwestycyjne na meliorację gruntów, na zaopatrzenie wsi w wodę, budownictwo rolnicze, przewidziano poprawę struktury agrarnej poprzez koncentrację ziemi w dobrych gospodarstwach, planowano zwiększanie wyposażenia gospodarstw w trwałe i obrotowe środki produkcji, zamierzano szybko podnieść kwalifikacje fachowe rolników, dążono do rozszerzania specjalizacji produkcji rolniczej i rozwijania zespołowych form gospodarowania.

4. PRODUKCJA ROLNICZA I JEJ SPECJALIZACJA (SADOWNICTWO, HODOWLA)

Główne kierunki specjalizacji produkcji rolniczej, wyznaczone w opracowanym po powstaniu województwa programie rozwoju gospodarki żywnościowej, to ilościowy i jakościowy rozwój hodowli bydła i trzody chlewnej oraz rozwój produkcji ogrodniczej.

Obszary uznane za specjalistyczne w hodowli bydła to część środkowa i południowa województwa, to jest rejony byłych powiatów: lipskiego, zwolenńskiego, szydlowieckiego i radomskiego. W hodowli trzody specjalizować się miały zachodnie i północno-wschodnie rejony województwa z ośrodkami gminnymi: Nowe Miasto, Mogielnica, Wyszmyrzyce, Kozienice. Tradycyjne od lat rejony sadownicze to tereny gmin: Warka, Belsk, Błędów, Grójec, Chynów, Goszczyn, Jasieniec. Dzięki nim Radomskie od początku wyróżniało się wśród innych województw wysoką globalną i towarową produkcją owoców. Jeśli w 1977 roku skup zbóż w województwie stanowił 0,8% skupu krajowego, żywca 1,8%, mleka 2,2%, to dla owoców wskaźnik ten wyniósł 25%. Sadownictwo regionu radomskiego było bardziej intensywne niż w innych regionach kraju, bowiem

Zbiory ogórków w Ryczywole

udział procentowy w powierzchni sadów był prawie dwa razy niższy od udziału w skupie. W latach 1975—1978 powierzchnia sadów i zbiorów owoców podwoiły się.

Warzywnictwo rozwinęło się na terenach nadwiślańskich i nadpilicznych oraz w rejonach przyległych do aglomeracji radomskiej. Wybrane

uprawy ogrodnicze (owoce jagodowe, pestkowe, warzywa kapustne, korzeniowe) koncentrują się w sąsiedztwie zakładów przetwórstwa owocowo-warzywnego w Warce, Lipsku, Przysusze, Zwoleniu, Kozienicach. W 1978 roku w Ryczywole k/Kozienic oddano pierwszą część kombinatu szklarniowego (6 ha).

W latach 1975—1978 zaszły korzystne zmiany w strukturze zasiewów. Zwiększył się udział zbóż, w tym intensywnych jak pszenicy i jęczmienia, wzrosła powierzchnia uprawy buraków, zmalał nieco obszar zajęty pod uprawę ziemniaków i mniej wydajnych roślin pastewnych. Zwiększyła się powierzchnia uprawy warzyw, sadów i roślin przemysłowych.

Średnie plony za 4 lata (1975—1978) przy okresowych wahaniami ukształtowały się następująco: zboża 20,3 q/ha, przy krajowych 25,7 q/ha, ziemniaki 164 q/ha, przy średniej krajowej 186 q/ha. Jednak postęp jaki w radomskim dokonał się w plonowaniu roślin w dłuższym czasie był bardzo duży. W pierwszych latach po wojnie plony zbóż szacowano w tym rejonie na mniej niż 10 q/ha, plony ziemniaków poniżej 100 q/ha. Do roku 1978 wskaźniki te podwoiły się.

Produkcja roślinna jest głównym źródłem pasz dla zwierząt gospodarskich. Zbiory roślin przeznaczanych na pasze uzyskiwane w latach 1970—1975 były wystarczające dla globalnego pokrycia zapotrzebowania pokarmowego zwierząt. Po roku 1975 odnotowano deficyty w bilansie paszowym sięgające do 10% ogólnego zapotrzebowania w przeliczeniu na jednostki pokarmowe. Przyczyniały się do tego wahania w plonowaniu, przy rosnącym pogłowiu zwierząt. Liczono, że możliwe jest dalsze zwiększanie pogłowia zakładając, że niedobory niektórych asortymentów pasz będą zastępowane innymi, na przykład braki kiszzonek planowano uzupełniać nadwyżkami ziemniaków, niedostatki zboża mieszankami przemysłowymi z importowanego zboża. W latach 1975—1978 pogłowiu zwierząt mimo okresowych wahań było stosunkowo duże, na przykład obsada zwierząt w przeliczeniu na 100 ha w 1978 roku wynosiła: bydło 51 sztuk, trzoda 91 sztuk, owce 17 sztuk. W porównaniu do stanu z lat pięćdziesiątych obsada bydła wzrosła dwukrotnie, obsada trzody chlewnej i owiec prawie sześciokrotnie. W latach 1970—1978 obsada bydła zwiększyła się o 15%, trzody o 32%, skup żywca wzrósł o 48%, skup mleka o 164%.

Syntetyczną ocenę poziomu produkcji rolniczej regionu radomskiego na tle produkcji krajowej można przedstawić posługując się dwoma wskaźnikami: procentowym udziałem produkcji województwa w kraju mierząc wartościowo produkcję globalną rolnictwa oraz wielkością produkcji towarowej przeznaczonej do skupu społecznego wyrażoną w jednostkach zbożowych w przeliczeniu na 1 ha. W roku gospodarczym 1977/78 województwo radomskie dawało 2% rolniczej produkcji globalnej kraju oraz uzyskiwało skup w wysokości 13,6 jed-

nostek zbożowych z 1 ha, gdy w kraju uzyskano 22,7 jednostek. Stawiało to województwo na 27 miejscu wśród innych województw, a więc nieznacznie wyżej niż za walory rolniczej przestrzeni produkcji.

We wzroście produkcji towarowej pewne znaczenie miała specjalizacja produkcji zarówno w wybranych rejonach jak i w poszczególnych gospodarstwach. Rozwój specjalizacji zaprogramowano poprzez ilościowy przyrost gospodarstw specjalistycznych i zapewnienie im nowoczesnego wyposażenia technicznego. Istotnie wyniki osiągane przez gospodarstwa specjalistyczne były w latach 1975—1978 lepsze niż gospodarstw pozostałych. Gospodarstwa specjalistyczne użytkując niecałe 2% gruntów sektora indywidualnego sprzedawały ponad 2% ogólnej ilości zakupowanego żywca i 5% mleka. Wartość produkcji sprzedanej przez jedno gospodarstwo specjalistyczne była trzykrotnie wyższa niż produkcji sprzedanej przez gospodarstwa tradycyjne.

Jeśli za kryterium specjalizacji przyjmie się wielkość produkcji na wyodrębnionym obszarze to uznać można, że znaczące efekty uzyskiwano w sadownictwie. W północnej części województwa w rejonie grójecko-wareckim udział powierzchni sadów w obszarze użytków rolnych kształtował się w omawianym czasie na poziomie 30—50%, plony owoców i skup z 1 ha był kilkakrotnie większy niż w innych rejonach. W całym województwie wśród gospodarstw specjalizujących się w produkcji roślinnej przeważały gospodarstwa sadownicze, które zgrupowane były głównie w grójeckim.

5. PRODUKCJA RYBACKA

Rozwijająca się pomyślnie w województwie w latach 1975—1977 produkcja ryb uległa w 1978 roku znacznemu ograniczeniu. Jeśli w roku 1975 wyprodukowano 459,9 ton ryb konsumpcyjnych, w 1976 roku — 524,9 t, w 1977 roku — 553,9 t to w roku 1978 tylko 297,4 tony. Na tak wysokie obniżenie produkcji złożyło się wiele przyczyn. W wyjątkowo niesprzyjających warunkach atmosferycznych spowodowanych utrzymywaniem się niskich temperatur powietrza i wody ujawniły się skutki zaniedbań w leczeniu ryb oraz w konserwacji i pielęgnacji obiektów rybackich. Niedostateczne rozmiary i opóźnienia inwestycji, niewielkie rozmiary prac w odmulaniu i odchwaszczaniu obiektów zwłaszcza w jednostkach uspołecznionych miały wpływ decydujący. Zmniejszyła się ilość narybku dostarczanego na teren województwa wskutek przekazania 150 ha stawów PGR, gdzie produkowano narybek dla Instytutu Rybactwa Śródlądowego, który w 1978 roku większość narybku rozdysponował poza województwo radomskie.

W programie rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej założono szybki rozwój rybactwa na terenie województwa. Przewidziano, że zajmą się tym dotychczasowi użytkownicy obiektów: państwowe gospodarstwa

rybackie i rolne, spółdzielnie produkcyjne i spółdzielnie kółek rolniczych, gospodarstwa lasów państwowych, Technikum Rolniczego w Borkowicach, Instytutu Rybactwa Śródlądowego zakładu z Żabińcu, gospodarstwa indywidualne. Miały one prawie 2 tys. ha stawów o powierzchni produkcyjnej ponad 1,1 tys. ha, z czego zamierzano uzyskać w 1980 roku około 600 ton ryb konsumpcyjnych.

6. POSTĘP TECHNICZNY I ORGANIZACYJNY W ROLNICTWIE

Spośród istotniejszych elementów postępu techniczno-organizacyjnego w radomskim rolnictwie wymienić można wprowadzanie nowoczesnych maszyn i urządzeń, stosowanie lepszych rozwiązań konstrukcyjnych w budownictwie rolniczym, rozprowadzanie wysokokwalifikowanego materiału nasiennego i hodowlanego, poprawa jakości pogłowia poprzez inseminację i prace hodowlane, rejonizacja nowych odmian roślin i ras zwierząt, wdrażanie nowych form organizacji produkcji jak specjalizacja i gospodarowanie zespołowe. Część zmian wprowadzano w systemie bezinwestycyjnym. Warunkiem produkcyjnych efektów postępu były jednak przemiany w bazie materialnej realizowane poprzez inwestycje. Spośród nakładów inwestycyjnych bezpośrednio wpływających na produkcję rolniczą najważniejsze są nakłady na meliorację, zaopatrzenie wsi w wodę, elektryfikację i budownictwo inwentarskie. Miarą postępu jaki miał miejsce w tej dziedzinie w Radomskim był wzrost nakładów inwestycyjnych na rolnictwo na 1 ha użytków rolnych z 2913 zł w roku 1975 do 3861 zł w roku 1977 oraz zwiększenie wartości środków trwałych na 1 ha z 53,7 tys. zł do 60,4 tys. zł.

Godny podkreślenia jest fakt, że po wojnie na terenach obecnego województwa radomskiego zaewidencjonowano znikome ilości gruntów zmeliorowanych i brak wodociągów wiejskich. W 1975 roku szacowano, że melioracji wymaga 220 tys. ha użytków rolnych, to jest ponad 40% ogólnej ich powierzchni. Uregulowane stosunki wodne miało 70 tys. gruntów, co oznaczało zaspokojenie 33% potrzeb. W latach 1976—1978 wykonano melioracje na 8 tys. ha użytków rolnych, przy koncentracji prac na użytkach zielonych. Dalsze prowadzenie prac w tym tempie pozwala zaspokoić potrzeby po upływie kilkudziesięciu lat.

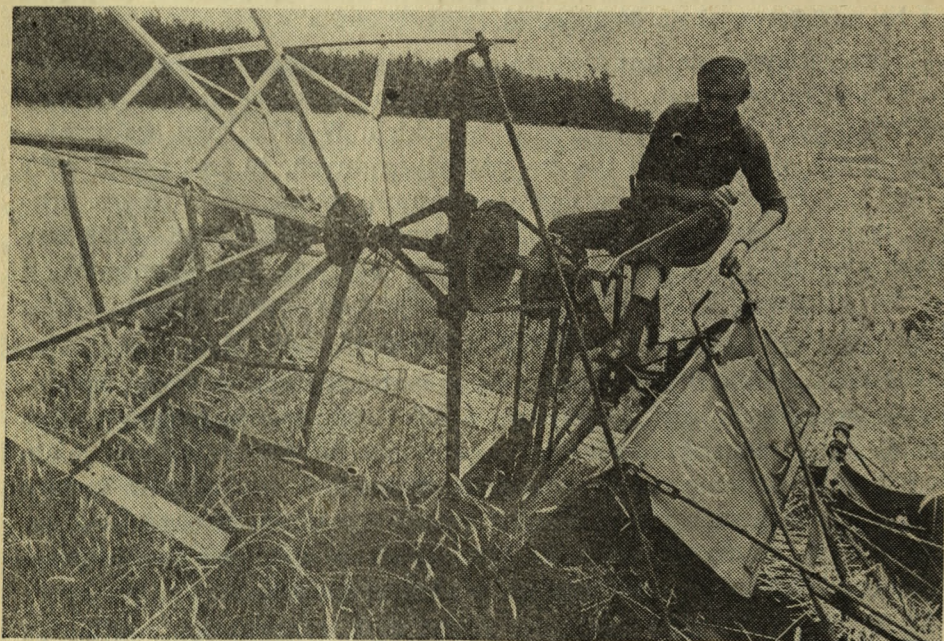
W latach 1975—1978 poprawiło się zaopatrzenie wsi w wodę. Zbudowano 5 wodociągów dla 11 sołectw. W 1978 roku z wodociągów korzystało 50 wsi, jednakże potrzeby najpilniejsze w tej dziedzinie miało 655 wsi. Zaspokojenie zapotrzebowania na wodę z wodociągów wyniosło 8%. W latach suchych w kilkuset wsiach występowały okresowe niedobory wody, mimo istnienia 65 tys. studni w gospodarstwach indywidualnych i 200 studni publicznych w niektórych wsiach.

Elektryfikację zagród wiejskich można było w 1978 roku uznać za zakończoną, ale występowała konieczność modernizacji i przebudowy

linii niskiego napięcia przeciętnie w co drugiej wsi w województwie. Istniejący stan sieci ograniczał znaczniejszy wzrost zużycia energii elektrycznej, mimo iż wzrosło ono w latach 1975—1977 ze 177 kWh do 221 kWh w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych.

Wiele uwagi poświęcono poprawie budownictwa inwentarskiego. Ze względu na zły stan techniczny większości budynków i na ich funkcjonalne nieprzystosowanie do wymogów dużej, wyspecjalizowanej produkcji skierowano na ten dział budownictwa wysokie nakłady inwestycyjne. W latach 1975—1978 oddano wiele nowoczesnych budynków zwłaszcza w sektorze uspołecznionym. W gospodarstwach tych przybyło ponad 6 tys. stanowisk dla bydła i tyleż samo dla trzody. W roku 1978 w sektorze uspołecznionym było 32 tys. stanowisk dla trzody, 13 tys. dla bydła i 2,5 tys. dla owiec.

W sektorze nieuspołecznionym zmniejszyła się ilość budynków krytych słomą z 17% do 11% ogólnego stanu. W omawianym okresie budowano sporo pomieszczeń inwentarskich według projektów typowych o lepszych rozwiązaniach konstrukcyjnych i funkcjonalnych niż w starym budownictwie. Oddawano je głównie w gospodarstwach specjalistycznych. Szacowano że na jeden budynek inwentarski w tych gospodarstwach przypadało 24 stanowiska dla bydła i 124 dla trzody, gdy w gospodarstwach wielokierunkowych analogicznie 3 stanowiska dla bydła i 5 stanowisk dla trzody. Część nowych budynków wyposażano w urządzenia małej mechanizacji i w dojarki mechaniczne.

Wielkie żniwa w okolicach Lipska n/Wisłą

Jeszcze większy postęp osiągnięto w mechanizacji prac polowych. Jego miarą może być znaczny wzrost liczby ciągników rolniczych i innych maszyn oraz zwiększenie rozmiarów usług świadczonych przez kółka rolnicze. W latach 1975—1977 liczba hektarów przypadająca na 1 ciągnik zmalała z 62 do 48. Po powstaniu województwa tylko w niektórych SKR były kombajny zbożowe „Vistula”, natomiast w 1978 roku SKR były już wyposażone w kombajny nowszych typów, jak „Bizon”, „BizonSuper” a „Vistule” miały niektóre gospodarstwa specjalistyczne.

Zwiększały się rozmiary prac świadczonych usługowo, zwłaszcza kombajnowy zbiór zbóż, ziemniaków i buraków, koszenie traw, kolumnowe parowanie ziemniaków.

Największy postęp nastąpił jednak w świadomości rolników, którzy masowo zamawiali usługi mechaniczne i kupowali nowoczesne środki produkcji, tak że nie było możliwe pełne pokrycie zgłaszanego popytu. Szacowano, że dla jego zaspokojenia potrzebny był szybki wzrost o około 30% potencjału usługowego i dostaw środków dla rolnictwa z przemysłu.

Poziom nawożenia mineralnego w przeliczeniu na czysty składnik azotu, fosforu i potasu nie był duży i wyniósł średnio za lata 1975—1978 około 114 kg na 1 ha. Było to jednak znacznie więcej niż na początku lat siedemdziesiątych, kiedy nawozów używano o 30% mniej. Istniały potrzeby dalszego, szybkiego wzrostu nawożenia, gdyż dwie trzecie ogólnej powierzchni użytków rolnych określano jako mało zasobne w fosfor i potas a połowa gruntów wymagała wapnowania.

Wykonywano przyjmowane plany odnawiania materiału siewnego i sadzeniakowego. W latach 1975—1978 kwalifikowanym ziarnem obsiewano 25% obszaru uprawy żyta i innych zbóż, 10% powierzchni uprawy ziemniaków obsadzano wymienianym materiałem. Wystarczająca była chemiczna ochrona sadów. Gorzej było z chemicznym zaprawianiem nasion i zwalczaniem chwastów w uprawach.

Stosunkowo mniejszy postęp odnotowano w przetwórstwie rolno-spożywczym. W latach 1975—1978 w radomskim przemyśle spożywczym zatrudniano około 15 tys. ludzi, którzy wytwarzali piątą część globalnej produkcji przemysłowej województwa. Produkcję prowadziło 14 przedsiębiorstw, w tym z ważniejszych Zakłady Mięsne w Radomiu, Zakłady Piwowarskie w Warce, „Hortex” w Lipsku i Przysusze, Zakłady Jajczarsko-Drobiarskie w Radomiu, zakłady przetwórstwa owoców i warzyw w Warce i w Radomiu, przetwórnice owocowo-warzywne w rolniczych spółdzielniach produkcyjnych, zakłady spółdzielczości mleczarskich, ogrodniczych i spółdzielczości rolniczej „Samopomoc Chłopska”. Produkcja zwiększała się corocznie o kilka procent, jednak zdolność przerobowa zakładów nie wystarczała do pełnego przetworzenia wyprodukowanych przez rolnictwo płodów. Około połowy zakupionych owoców i mleka przekazano do zagospodarowania poza województwo radomskie. i mleka przekazywano do zagospodarowania poza województwo radomskie.

W specjalistycznej produkcji ogrodniczej sytuacja była taka, że kupowano około 60% produkowanego surowca (zbiory wynosiły średnio w roku 400 tys. ton, w tym 300 tys. ton owoców). Z zakupionych ilości na bezpośrednie spożycie przeznaczano corocznie 180—200 tys. ton płodów ogrodniczych oraz 50—60 tys. ton do przetwórstwa (połowę poza województwo). Pojemność przechowalni pozwalała na przetrzymywanie połowy ilości owoców przeznaczanych do spożycia. Przechowalnie i chłodnie były prawie wyłącznie w gospodarstwach indywidualnych. Na ogólną pojemność przechowalni 72,5 tys. ton i chłodni 5710 ton gospodarstwa indywidualne dysponowały przechowalniami na 72 tys. ton i chłodniami na 4570 ton. Taki był stan po utworzeniu województwa, zarejestrowany w 1976 roku. W latach 1977—1978 pojemność przechowalni wzrosła o 13 tys. ton a chłodni o 2,7 tys. ton. Pomimo tego ciągle mało było owoców w uspołecznionej sieci handlu detalicznego wiosną a nadmiar produkcji szczególnie silnie przejawiał się jesienią w okresie skupu owoców.

7. DZIAŁALNOŚĆ SŁUŻB ROLNYCH, OBSŁUGA ROLNICTWA

W programie rozwoju rolnictwa i gospodarki żywnościowej z 1976 roku określono stan i potrzeby kadry specjalistycznej do obsługi rolnictwa. W 1975 roku zaewidencjonowano 2255 osób pracujących na rzecz rolnictwa w charakterze specjalistów rolnych, z czego 426 instruktorów gminnej służby rolnej. Poziom wykształcenia tej kadry był niedostateczny, jej stan zwiększał się. W 1977 roku na ponad 500 instruktorów tej służby wykształcenie wyższe posiadało 5% zatrudnionych.

Do ważniejszych zadań służby gminnej i służb branżowych jednostek obsługi rolnictwa należało doradztwo fachowe dla rolników, organizacja usług produkcyjnych, upowszechnianie postępu i oświaty rolniczej, działania organizatorskie na rzecz realizacji programów i planów społeczno-gospodarczych. Wśród podejmowanych przedsięwzięć przeważały posunięcia o charakterze nakazów administracyjnych.

Pozytywnym wynikiem działalności służb rolnych było systematyczne podnoszenie kwalifikacji zawodowych rolników. W latach 1975—1978 udział producentów z uznanymi kwalifikacjami rolniczymi w ogólnej ich liczbie wzrósł z 10% do 25%. Podnoszenie się świadomości zawodowej rolników przejawiające się między innymi wprowadzaniem nowych metod produkcji, stosowaniem nowoczesnych środków produkcji, korzystaniem z osiągnięć postępu w agrotechnice i biologii przypisać należy również w części działaniom tych służb.

W rozwoju globalnej i towarowej produkcji rolniczej dużą rolę spełniały usługi. Świadczone były przede wszystkim przez jednostki spółdzielcze kółek rolniczych, gminnych spółdzielni „Samopomoc Chłopska” i jednostek technicznej obsługi rolnictwa w pracach polowych, w napra-

wie sprzętu, w transporcie rolniczym, w mechanizacji prac hodowlanych mając z roku na rok coraz większy zasięg. Najwięcej usług świadczono w zbiorach ziemiołódów, w wapnowaniu i nawożeniu pól, w koszeniu traw, w pracach uprawowych, w zbiorach ziemiołódów i w ochronie roślin. Rozmiary prac wykonywanych usługowo w latach 1975—1978 zaspokajały zgłaszane zapotrzebowanie rolników tylko w 40%—60%, pomimo że od roku 1970 zwiększyły się prawie trzykrotnie. Nie najlepsza była jakość i terminowość wykonywanych prac.

Na niewielką skalę świadczone usługi w bezpośrednim dowozie środków produkcji i odbiorze płodów z zagród rolników oraz w mechanizacji produkcji zwierzęcej. Udział prac wykonywanych usługowo nie przekraczał 10% zapotrzebowania.

Wartość usług dla rolnictwa indywidualnego w przeliczeniu na 1 ha użytków rolnych wynosiła w 1975 roku 271 zł, wielkość wypłaconych kredytów 1014 zł, z czego połowę stanowiły kredyty obrotowe wydatkowane w części na zakup usług.

Wymierny i społecznie pożądany efekt rozwoju produkcji rolniczej to odpowiednio duża ilość płodów rolnych zakupionych przez aparat skupu uspołecznionego. Syntetycznym miernikiem jest wartość oraz ilość produkcji sprzedanej z 1 ha. W 1977 roku wartość ta wyniosła w województwie prawie 12 tys. zł i było to o 35% więcej niż w roku 1975.

Fizyczna wielkość sprzedaży płodów rolnych liczona w jednostkach zbożowych na hektar przeliczeniowy wyniosła 12,9 w 1975 roku i wzrosła do 13,6 jednostek w 1977 roku.

Wystarczająca była przepustowość punktów skupu dla zagwarantowania pełnego odbioru płodów. Występowały jednak trudności w sprawnym odbiorze w okresach szczytowej podaży zwłaszcza owoców, mleka, niektórych warzyw, spowodowane ograniczoną pojemnością magazynów w jednostkach spółdzielczości wiejskiej i niedostatkiem transportu rolniczego.

Magazyny przetwórcze R.Z. Przem. Owocowo-Warzywnego w Lipsku n/Wisłą

ANDRZEJ KOWALCZEWSKI

VI. LEŚNICTWO I GOSPODARKA LEŚNA

Historia zarządzania lasami na terenie środkowo-wschodniej Polski związana jest z Radomiem, a sięga okresu Księstwa Warszawskiego. W 1809 roku po zwrocie przez Austrię ziem dawnego województwa sandomierskiego zostaje utworzony urząd departamentu radomskiego, w którego składzie była komórka organizacyjna nadzorująca gospodarkę leśną. Od tego czasu do 30 czerwca 1975 r. siedzibą władz leśnych był nieprzerwanie Radom w komórkach organizacyjnych wchodzących w skład urzędów administracji ogólnej lub oddzielnych leśnych jednostkach gospodarczych o różnych nazwach. W okresie 1880—1939 r. radomska jednostka administracji leśnej zarządzała lasami dawnych województw: kieleckiego, lubelskiego i warszawskiego. Leśnicy radomscy przyczynili się wydatnie w pierwszej połowie XIX w. do przekształcenia przodujących wzorów gospodarki leśnej w Niemczech do warunków przyrodniczych Królestwa Polskiego, a w lasach Świętokrzyskich były prowadzone badania polskiej koncepcji techniczno-leśnej dla potrzeb wszystkich lasów państwowych. Po odzyskaniu niepodległości w 1945 r. w Radomiu działała wydodrębiona jednostka Lasów Państwowych zarządzająca lasami państwowymi i nadzorująca gospodarkę w lasach niepaństwowych na terenie byłego województwa kieleckiego.

Z dniem 1 lipca 1975 r. dokonano nowego podziału Lasów Państwowych na Okręgowe Zarządy i zlikwidowano między innymi Okręgowy Zarząd Lasów Państwowych w Radomiu. Nowy podział lasów zupełnie nie był zsynchronizowany z wprowadzonym nowym podziałem administracyjnym kraju na województwa. Nowe granice województwa nie pokrywają się z granicami Nadleśnictw, a na terenie województwa działalność gospodarczą nadzorują Okręgowy Zarząd Lasów Państwowych w Łodzi (Nadleśnictwa: Grójec, Spała, Dobieszyn, Przysucha, Radom, Skarżysko, Starachowice, Opoczno, Barycz) i w Lublinie (Nadleśnictwa: Kozienice, Zwoleń, Ostrowiec).

W całości na terenie województwa radomskiego położone są Nadleśnictwa: Dobieszyn, Kozienice, Zwoleń, Radom, pozostałe jednostki prowadzą działalność gospodarczą na terenie dwu, a Ostrowiec na terenie trzech województw.

Lata następne to dalsza reorganizacja administracji Lasów Państwowych polegająca głównie na korekcie granic Nadleśnictw w dostosowa-

niu do granic województwa. Na terenie województwa przestają prowadzić gospodarke Nadleśnictwa: Opoczno, Barycz, Starachowice, Ostrowiec.

Kolejna znacząca reorganizacja następuje z dniem 1 stycznia 1978 r. W jej wyniku do Okręgowego Zarządu Lasów Państwowych w Łodzi przeszły Nadleśnictwa Kozienice i Zwoleń, granice zaś Nadleśnictw pozostałych pokrywają się z granicami województwa poza Nadleśnictwem Grójec, które prowadzi działalność gospodarczą także w województwie skierniewickim.

Według stanu na 1 lipca 1975 r. lasy na terenie województwa radomskiego zajmują powierzchnię 158 959 ha, tj. 21,3% ogólnej powierzchni województwa, w tym: lasy państwowe Ministerstwa Leśnictwa i Przemysłu Drzewnego zajmują 98 637 ha (13,2% ogólnej powierzchni województwa) a lasy niepaństwowe 60 322 ha (8,1%). Lasy państwowe innych Ministerstw zajmują niewielkie powierzchnie wynoszące łącznie około 700 ha.

Rozmieszczenie lasów na terenie województwa jest bardzo nierównomierne. Do największych kompleksów leśnych należy zaliczyć: Puszcze Kozienicką, lasy przysusko-szydłowieckie oraz część lasów starachowickich. Kompleksy te stanowią łącznie około 70% lasów województwa. Pozostałą część lasów stanowią mniejsze obszary leśne rozrzucone wśród użytków rolnych.

Zimowe żniwa leśne w Puszczy Kozienickiej

W większości niska jakość gleb leśnych, a także niewłaściwa nimi gospodarka, a szczególnie podczas II wojny światowej jest powodem niewłaściwego składu gatunkowego drzewostanu na wielu siedliskach leśnych. Dominującym gatunkiem w lasach województwa jest sosna — 79% powierzchni, w następnej kolejności występuje jodła — 7%, brzoza — 5%, dąb — 2%, olsza — 2%, pozostałe gatunki drzew występują na niewielkich obszarach i obejmują łącznie 5% powierzchni lasów w województwie. Kilkanaście procent obszarów leśnych w województwie to drzewostany mieszane, najbardziej korzystne gospodarczo i przyrodniczo, zajmują one najbogatsze siedliska leśne.

Procentowy udział poszczególnych klas wieku drzewostanu w województwie należy uznać za niekorzystny. Kształtuje się on następująco:

- kl. I (wiek 0—20 lat) — 25%
- kl. II (wiek 21—40 lat) — 43%
- kl. III (wiek 41—60 lat) — 22%
- kl. IV (wiek 61—80 lat) — 8%
- kl. V i wyżej (ponad 81 lat) — 2%.

Na ten niekorzystny układ klas wieku mają bezpośredni wpływ następujące czynniki:

- lasy niepaństwowe powstałe w większości w okresie powojennym na skutek zalesienia najslabszych gruntów rolnych,
- zbytne eksploataowanie Lasów Państwowych w okresie od 1939 r.

Działalność gospodarcza w jednostkach Lasów Państwowych w podstawowych działach pracy zestawiana była do końca 1977 r. całymi Nadleśnictwami bez uwzględniania granic województw, a podstawą zaliczenia do danego województwa była siedziba Nadleśnictwa. Z tych względów dane nie odzwierciedlają rzeczywistych osiągnięć gospodarczych na terenie województwa i nie mogą stanowić podstawy do porównania z wynikami późniejszymi. Sytuacja ta zmieniła się z dniem 1 stycznia 1978 r., odkąd granice Nadleśnictw zamknęły się w granicach województw. Pozwoliło to na zestawienie działalności gospodarczej lasów państwowych na obszarze województwa.

W tym też roku wykonano między innymi na terenie województwa: zalesienia na obszarze 705 ha, poprawki i uzupełnienia — 233 ha, pielęgnowanie lasu — 3729 ha, trzebieże — 7944 ha, oraz pozyskanie drewna na obszarze 247 596 m³.

Lasy niepaństwowe, stanowiące 8,1% powierzchni województwa, stanowią własność właścicieli indywidualnych (łącznie 54,4 tys. ha) i wspólnot gruntowych (łącznie 5,9 ha). Ich rozmieszczenie na terenie województwa jest bardzo nierównomierne, a ich powierzchnia waha się w poszczególnych gminach od 70—2700 ha w kompleksach od 0,10 ha do kilkuset ha. Stanowią one w przeważającej części kompleksy śródpolne złożone z wąskich (kilkumetrowych) działek oraz długich do

Puszcza Kozienicka w zimowej szacie

1 km. W przeważającej większości powstały one z zalesienia najslabszych gruntów rolnych i nieużytków, w tym duża ich część powstała po II wojnie. Są to głównie drzewostany sosnowe w wieku do 40 lat, prawie niepielęgnowane, narażone na szkody ze strony owadów i grzybów pasożytniczych. Roczny przyrost masy drzewnej jest w nich około 70% mniejszy niż w lasach państwowych.

Właściciele lasów niepaństwowych traktują je jako źródło pozyskania surowca drzewnego dla indywidualnych celów gospodarczych, a ze względu na długotrwały cykl produkcyjny nie są zainteresowani w prowadzeniu racjonalnej gospodarki. Gospodarka płądownicza, prowadzona przez wiele lat, doprowadziła do poważnych zaniedbań gospodarczych, zniknięcia drzewostanów starszych klas wieku, oraz powstawania powierzchni źle produkujących i drzewostanów negatywnych.

Organem administracji państwowej sprawującej nadzór nad zagospodarowaniem lasów niepaństwowych są jednostki Lasów Państwowych, a rolę koordynatora w realizacji zadań gospodarczych sprawują organy administracji państwowej. Lasy, o których tu mowa zostały podzielone na obwody nadzorcze, tj. na leśnictwa lasów niepaństwowych.

W lasach prywatnych wykonano między innymi na terenie województwa w r. 1975 zalesienia i odnowienia na obszarze 1033 ha, w tym

na gruntach porolnych — 434 ha. Przeprowadzono również poprawki i uzupełnienia na obszarze 210 ha, pielęgnowanie lasu na obszarze 2233 ha, pozyskanie zaś drewna — 25 711 m³. W r. 1978 w lasach przeprowadzono natomiast następujące prace: zalesienia i odnowa na powierzchni 1078 ha, poprawki i uzupełnienia na obszarze 163 ha, pielęgnacja lasu na obszarze 1642 ha oraz pozyskanie drewna — 26 876 m³. Zadania powyższe zrealizowano przy pomocy lasów państwowych.

Bezpośrednio z lasami związana jest gospodarka łowiecka. Jest ona prowadzona na powierzchni 664,7 tys. ha, w tym powierzchnia leśna wynosi 155,4 tys. ha. Teren województwa jest podzielony na 129 obwodów łowieckich, dwa ośrodki hodowli zwierzyny P.Z.Ł. i dwa obwody będące w dyspozycji Ministra Leśnictwa i P.D., a gospodarkę prowadzi w nich 70 kół łowieckich przez ponad 1000 członków Polskiego Związku Łowieckiego. Pozyskana zwierzyna w około 80% dostarczana jest przez myśliwych do punktów skupu prowadzonych przez Radomskie Przedsiębiorstwo Produkcji Leśnej „Las”. Na terenie województwa pozyskuje się między innymi: dziki, jelenie, sarny, lisy, zające, kuropatwy, bażanty i ptactwo wodne w ilościach określonych w planach hodowlanych.

Działalność gospodarczą, związaną bezpośrednio z lasami prowadzą ponadto na terenie województwa:

1. Biuro Urządzenia Lasu i Geodezji Leśnej Oddział w Radomiu, które posiada swoje pracownie w Łodzi, Lublinie i w Radomiu.

Do podstawowych zadań Biura należy opracowywanie 10-letnich planów urządzania państwowego gospodarstwa leśnego (Nadleśnictw) oraz racjonalna gospodarka w tych obiektach, ustalane rozmiary użytkowania, zalesień itp. Ponadto Biuro opracowuje plany zagospodarowania rezerwatów przyrody, Parków Narodowych, wykonuje ekspertyzy uszkodzeń lasów przez przemysł, wyceny drzewostanów przedwcześnie usuwanych w związku z prowadzonymi inwestycjami i inne prace na rzecz lasów.

2. Radomskie Przedsiębiorstwo Produkcji Leśnej „Las” prowadziło do 30 czerwca 1975 r. działalność gospodarczą na terenie województwa kieleckiego, a po 1 VII 1975 r. na terenie województw: radomskiego, kieleckiego i części tarnobrzeskiego. Jego łączna wartość produkcji wyniosła w 1975 r. ponad 240 mln zł, a eksport ponad 91 mln zł.

Na terenie województwa radomskiego przedsiębiorstwo posiada: — Zakład Produkcji Leśnej „Las” w Kozienicach, Bazę Produkcji Leśnej „Las” w Lipsku z siedzibą w Papierni, oraz także bazę w Przysusze z siedzibą w Skrzyńsku. Jednostkom tym podlega ponad 120 sezonowych punktów skupu.

STEFAN WITKOWSKI

VII. WARUNKI BYTOWE LUDNOŚCI

1. POZIOM ŻYCIA I STANU ZAOPATRZENIA LUDNOŚCI

Wzrost zarobków pracowniczych oraz dochodowości gospodarstw rolnych, jakie zaznaczyły się w latach siedemdziesiątych, wpłynęły na wzrost przychodów pieniężnych ludności a w tym również funduszu nabywczego ludności na zakup towarów i usług. Przychody pieniężne ludności w latach siedemdziesiątych prawie podwoiły się i ich struktura w 1980 r. kształtowała się następująco: dochody z pracy 47,2% świadczenia społeczne (w tym renty, emerytury i stypendia) 9,7%, przychody ze sprzedaży produkcji rolnej 24,0% i inne przychody 5,6%.

W latach 1970—1980 sprzedaż detaliczna towarów w województwie wzrosła z 6,6 mld zł do 20,5 mld, co na głowę ludności wskazuje wzrost z 10,0 tys. zł do 29,3 tys. zł. W okresie tym nastąpiła niewielka zmiana w strukturze zakupów ludności. Na zakup towarów żywnościowych wydatki wzrosły z 39% do 41%, a na zakup towarów nieżywnościowych wydatki zmniejszyły się z 61% do 59%.

Sięgając do pierwszych lat powojennych w strukturze spożycia na towary żywnościowe wydawano ponad 60% przychodów pieniężnych, zmniejszenie się udziału wydatków na zakup żywności, a wzrost wydatków na zakup artykułów przemysłowych i usług świadczy o wzroście zamożności społeczeństwa. Wzrost wydatków ludności na zakup towarów wiąże się ze wzrostem zapotrzebowania na coraz większą masę towarową, dla rozprowadzenia której potrzebna jest większa baza materialna.

Handel detaliczny na obszarze województwa w nowoczesnej formie zaczął kształtować się dopiero w latach pierwszego planu trzyletniego, kiedy to została przeprowadzona akcja, w wyniku której nastąpiło prawie całkowite przejęcie handlu znajdującego się w rękach prywatnych przez spółdzielczość i państwowe przedsiębiorstwa handlowe. Handel prywatny utrzymany nadal w formie handlu drobnotowarowego ma jedynie pozycję marginesową, obejmując 1,2% ogólnych obrotów handlowych. Po różnych reorganizacjach przedsiębiorstw handlowych zostały ustalone zasady, że obszary wiejskie zaopatrywane są przez spółdzielczość „Samopomoc Chłopska”, miasto w zakresie artykułów powszechnego użytku i gastronomii przez spółdzielczość „Społem”, zaś w zakre-

Pozyskiwana przez przedsiębiorstwo masa surowca jest zagospodarowana w następujący sposób:

- owoce i grzyby świeże: jagoda czarna, borówka brusznica, grzyb kurka w maksymalnym stopniu kierowane są w stanie świeżym na eksport, pozostałe zaś owoce stanowią rynkowe artykuły spożywcze,
- dziczyzna cała, skupowana od myśliwych i po wstępnym przygotowaniu poprzez chłodnię w Kielcach wysyłana na eksport.

Radomskie Przedsiębiorstwo Produkcji Leśnej „Las” należy do najlepszych w kraju zajmując w 1975 r. I miejsce we współzawodnictwie.

3. Radomskie Przedsiębiorstwo Przemysłu Drzewnego działało na terenie dawnego województwa kieleckiego, a po reorganizacji na terenie — radomskiego, kieleckiego i częściowo tarnobrzskiego.

Przedsiębiorstwo to posiada na terenie województwa radomskiego następujące zakłady:

- Przemysłu Drzewnego w Radomiu, zakład wyspecjalizowany wyłącznie w produkcji oklein egzotycznych i przerabiający rocznie ponad 11 tys. m³ surowca,
- Zakład Przemysłu Drzewnego w Pionkach zajmujący się produkcją tarcicy, głównie z surowca pozyskiwanego z Puszczy Kozienickiej, np. w 1975 r. wyprodukowano między innymi tarcicy — 22,5 tys. m³,
- Zakład Chemicznego Przerobu Żywicy w Garbatce, który prowadzi przerób żywicy sosnowej, z której uzyskuje się wyroby, jak: kalafonię balsamiczną i terpentynę balsamiczną. W 1975 r. przerobiono w nim ponad 12 tys. ton żywicy, z której wyprodukowano: 9,2 tys. ton,
- kalafonii balsamicznej, z czego ponad 3,4 tys. ton na eksport oraz
- terpentyny balsamicznej — 1,68 tys. ton, z czego 327 ton wyeksportowano.

Na terenie województwa radomskiego, kontynuują swoją działalność społeczno-naukową i popularyzatorską z zakresu leśnictwa i ochrony przyrody następujące stowarzyszenia: Liga Ochrony Przyrody, Stowarzyszenie Inżynierów, Techników Leśnictwa i Drzewnictwa, oraz Polskie Towarzystwo Leśne.

Na tym kończymy krótkie omówienie problematyki leśnej w województwie radomskim zatrzymując się z konieczności na problemach zasadniczych.

Plac zabaw dla dzieci w Osiedlu „Ustronie”

sie artykułów przemysłowych przez przedsiębiorstwo państwowe handlu wewnętrznego.

Ważnym zadaniem przedsiębiorstw handlowych stała się modernizacja starej sieci handlowej a następnie budowa nowych obiektów handlowych: sklepów i zakładów gastronomicznych. W miastach wraz z budową nowych osiedli mieszkalnych istnieje obowiązek równoległego wyposażania ich w obiekty handlu, gastronomii i usług. Są to jednak realizacje „nie lubiane” przez inwestorów, którzy opóźniają ich budowę i oddawanie do użytku, wskutek czego przejściowo mieszkańcy nowych osiedli nie są dobrze obsłużeni przez handel. Mimo tych trudności obiekty te choć z opóźnieniem powoli są realizowane.

W podstawowym ośrodku handlowym regionu, w centrum Radomia, zrealizowane zostały obiekty handlowe i domy towarowe. Na obszarach wiejskich znaczne inwestycje budowy pawilonów handlowych, wiejskich domów towarowych i zakładów gastronomicznych prowadzi spółdzielczość wiejska.

Na obszarze województwa w 1980 r. było 3 376 uspołecznionych punktów sprzedaży detalicznej, w tym 2 231 sklepów o ogólnej powierzchni 179,0 tys. m². Średnia powierzchnia jednego sklepu wynosiła 80 m². Na 1 000 ludności regionu przypadało średnio 255 m² powierzchni sklepowej. Wskaźnik ten jest niższy od wskaźnika średniej krajowej i dlatego handel detaliczny wymaga doinwestowania sieci, która nie

wzrasta proporcjonalnie do wzrostu obrotów jak również wymaga wyrównania braków sieci odziedziczonych po wojnie.

W latach siedemdziesiątych państwowe i spółdzielcze organizacje handlowe zaczęły przekazywać w agencję małe lokale handlowe i gastronomiczne. W 1980 r. w uspołecznionym handlu detalicznym było prowadzonych ponad 1 700 punktów agencyjnych, co stanowiło 50,5% ogólnej liczby uspołecznionych punktów detalicznych. Średnia powierzchnia sklepów prowadzonych na zasadach umowy agencyjnej wynosiła 42 m², a obroty stanowiły 15,7% sprzedaży detalicznej towarów.

Znaczne potrzeby istnieją również w gastronomii. Na terenie województwa istnieje 259 uspołecznionych zakładów gastronomicznych mających łącznie 13,3 tys. miejsc konsumpcyjnych. Średni wydatek ludności na usługi gastronomiczne w latach 1970—1980 wzrósł z 552 zł do 1 486 zł, jednak w tym tempie nie wzrosła sieć gastronomiczna, która na ogół ma jeszcze znaczne braki tak w wielkości sieci jak i poziomie realizowanych usług. Należy zaznaczyć, że w 1980 r. udział agencyjnych zakładów gastronomicznych w ogólnej liczbie zakładów uspołecznionych wynosił 51%, a obroty stanowiły 27,1% sprzedaży detalicznej zakładów gastronomicznych.

Usługi dla ludności stanowią z każdym rokiem narastający problem na tle rozwijających się potrzeb ludności głównie w związku ze wzrostem zasobów mieszkaniowych, rozwojem motoryzacji i związanej z tym ruchliwości ludności, co ma wpływ na rozwój turystyki. W realizacji usług przemysłowych w dalszym ciągu poważną rolę posiada rzemiosło.

Ogólne wydatki ludności na usługi w 1980 r. wynosiły na głowę ludności 5 522 zł, w czym poważną pozycję stanowiły wydatki na usługi komunalne materialne (18,7%), dotyczące głównie komunikacji miejskiej, ogrzewania mieszkań, zużycia energii elektrycznej i gazu. W zakresie usług przemysłowych zwrócona jest szczególna uwaga na rozbudowę nowoczesnej bazy usług motoryzacyjnych, w której wiodącą rolę posiada „Polmozbyt” ze swymi stacjami napraw i obsługi w Radomiu, Białobrzegach i Grójcu. W dostatecznej mierze zorganizowana jest również baza naprawy sprzętu radiowo-telewizyjnego, natomiast baza naprawy sprzętu zmechanizowanego gospodarstwa domowego jest nadal niedostateczna.

2. WARUNKI MIESZKANIOWE

Jednym z podstawowych czynników charakteryzujących poziom życia ludności są warunki mieszkaniowe. Warunki mieszkaniowe zależą od zasobów mieszkaniowych, ich ilości, stanu technicznego, wartości użytkowych mieszkania, które określają poziom komfortu. Poziom warunków mieszkaniowych kształtuje się w zależności od wzrostu poziomu kulturalnego społeczeństwa. Nie notowany dotychczas wzrost poziomu

Radom. Osiedle „Ustronie”

mu wykształcenia dotyczący zarówno ludności w miastach jak i na wsi stwarza szczególnie dla młodych pokoleń inne wyobrażenia o potrzebach mieszkania, nie chcą akceptować skromnych potrzeb starego pokolenia mieszkańców wsi i miast.

Podczas wojny na znacznych obszarach regionu szczególnie na przyczółku warecko-magnuszewskim oraz wzdłuż przesuwającego się frontu

zostało zniszczonych wiele wsi prawie całkowicie, spalone zostało miasto Warka. W kampanii 1939 r. uległ zniszczeniu Zwoleń, podczas okupacji w związku z urządzeniem przez Niemców terenów ćwiczebnych dla wojska całkowicie została zburzona osada Przytyk. Znacznemu wyburzeniu uległa zabudowa miasta Kozienice i Szydłowca.

Dziedzictwo zasobów mieszkaniowych z okresu przedwojennego jakie pozostało po wyzwoleniu w 1945 r. przedstawiało się bardzo ubogo. W pierwszych latach powojennych cały wysiłek został skierowany na odbudowę zasobów mieszkaniowych, zniszczonych wskutek działań wojennych i okupantów niemieckich, co odbywało się przy ówczesnych trudnościach materiałowych przez użytkowników indywidualnych. W tych warunkach budownictwo z tego okresu było kontynuacją typu budownictwa przedwojennego.

W okresie planu 6-letniego 1950—1956 zostało zapoczątkowane budownictwo uspołecznione w formie budownictwa zakładowego w związku z budową nowych lub rozbudową starych zakładów przemysłowych, np. osiedle mieszkaniowe przy cementowni „Przyjaźń” w Wierzbicy, osiedle mieszkaniowe „Planty” i „Malczewskiego” Zakładów Metalowych im. Waltera w Radomiu, czy osiedle przyzakładowe w Pionkach. Był to jednocześnie okres organizowania przedsiębiorstw budowlanych, bazy projektowej, służby inwestorskiej, zakładów produkcji materiałów budowlanych i mechanizacji budownictwa. Po 1956 r. zaczęła powoli rozwijać się w miastach spółdzielczość mieszkaniowa. W wyniku tej akcji, charakteryzującej politykę państwa, szczególnie lat siedemdziesiątych, widoczny jest szybki wzrost zasobów mieszkaniowych. Zasoby mieszkaniowe w województwie, które wynosiły w 1950 r. 225,1 tys. izb, w 1960 r. — 291,6 tys., w 1970 r. 388,0 tys. izb, osiągnęły w 1980 r. 528,2 tys. izb, a wskaźnik zaludnienia mieszkań w latach 1950—1980 poprawił się z 2,46 do 1,30 osób na izbę, w tym w miastach z 2,05 do 1,18 osób na izbę, a na wsi z 2,64 do 1,40 osób na izbę.

Należy podkreślić, że obecne rozmiary nowego budownictwa w miastach pozwalają na kształtowanie nowoczesnych jednostek zabudowy miejskiej w formie osiedli, uwzględniających nie tylko potrzeby indywidualne, ale również potrzeby społeczne, dla których wprowadza się wyposażenie osiedli w tereny zieleni wypoczynkowej oraz społeczne urządzenia usługowe. O podniesieniu się standardu mieszkaniowego budownictwa świadczy wzrost wielkości powierzchni oddawanych do użytku nowych mieszkań, która w latach 1971—1980 wzrosła w miastach z 47,8 m² do 58,8 m² i na wsi z 70,3 m² do 83,3 m² powierzchni użytkowej. Widoczny jest również ogólny wzrost standardu wyposażenia mieszkań, gdyż wszystkie nowe budynki w miastach i przeważająca liczba budynków mieszkaniowych na wsi wyposażona jest w wodociąg, ustęp, stałe urządzenia kąpielowe, centralne ogrzewanie z ciepłowni osiedlowych lub urządzeń indywidualnych, w gaz sieciowy lub płynny.

Od 1975 r., tj. od powstania województwa radomskiego zaznacza się duże przyspieszenie budownictwa mieszkaniowego dla wyrównania dysproporcji w poziomie warunków mieszkańców w województwie do przeciętnego poziomu w kraju i do zakreślonych celów przez politykę społeczno-gospodarczą państwa. Szczególną rolę w rozwoju budownictwa mieszkaniowego, głównie w miastach, ma spółdzielczość mieszkaniowa. W Wojewódzkim Związku Spółdzielni Mieszkaniowych w Radomiu zgrupowanych jest 16 spółdzielni mieszkaniowych, które w 1980 r. miały 28,2 tys. członków posiadających już mieszkania oraz łącznie 31 tys. członków i kandydatów pełnoletnich oczekujących na mieszkania.

3. GOSPODARKA KOMUNALNA

Zaopatrzenie w wodę jest podstawową potrzebą kształtującą warunki bytowe ludności jak i procesy produkcji rolniczej i przemysłowej. Problem dostarczenia wody w dostatecznej ilości i odpowiedniej jakości jest jednym z głównych zadań gospodarki wodnej w regionie.

W okresie powojennym w związku z rozwojem wielkich wodochłonnych zakładów przemysłowych oraz rozwojem nowoczesnego budownictwa mieszkaniowego w miastach, opartego o scentralizowane źródła za-

Osiedle „Michałów” w Radomiu w budowie

silania — wodociągi, wzrasta w szybkim tempie poziom zużycia wody na głowę ludności, które np. w Radomiu wynosi 173 l na dobę i ma ciągle tendencje rosnące.

W 1945 r. po wyzwoleniu miast obecnego województwa radomskiego wodociągi komunalne istniały tylko w Radomiu wybudowane w latach 1926—1928 i obsługujące około połowy ówczesnych mieszkańców miasta. Z wodociągu przemysłowego korzystało osiedle przyzakładowe w Pionkach.

W 1980 r. 15 miast województwa było wyposażonych w wodociągi komunalne. W latach 1975—1980 długość sieci wodociągowej rozdzielczej w miastach wzrosła z 207,1 km do 316,2 km, w tym w Radomiu do 177,1 km, a zużycie roczne wody w gospodarstwach domowych wyposażonych w wodociągi wzrosło w tym okresie w miastach z 11,7 mln m³ do 15,6 mln m³, w tym w Radomiu do 12,0 mln m³. Woda ta pobierana jest prawie całkowicie z ujęć głębinowych, co powoduje szybkie wyczerpywanie się zasobów wody podziemnej i zmniejszenie się wydajności komunalnych ujęć wodnych. Istnieje więc pilna potrzeba ograniczenia poboru wód głębinowych przez przemysł, dla którego projektowane jest zaopatrzenie w wodę z powierzchniowych zbiorników wodnych.

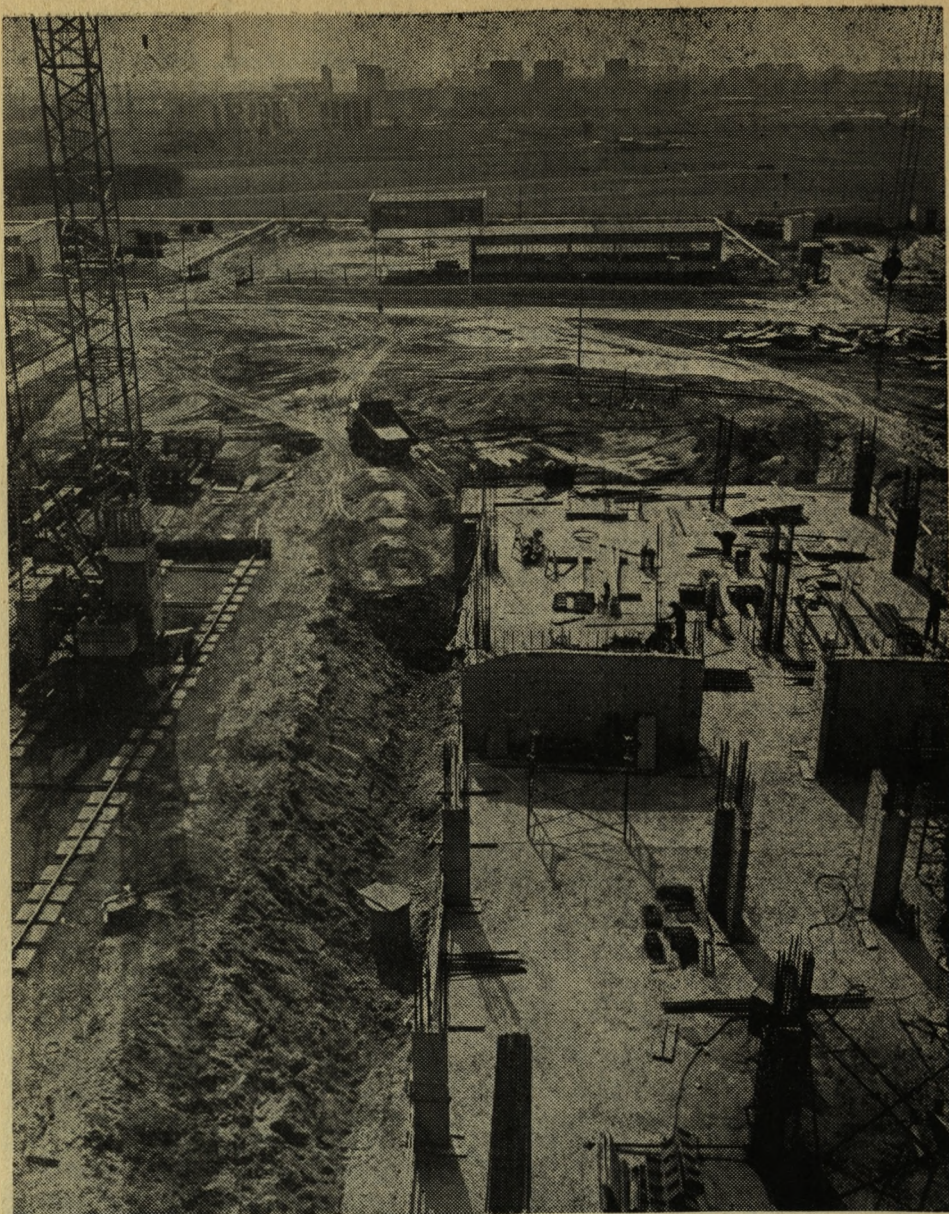
W coraz szerszej mierze szczególnie w ostatnich latach wkracza również budowa wodociągów zbiorowych na wsi. W 1980 r. na 1 678 wsi województwa wodociągi zbiorowe posiadały 86 wsi, wodociągi są budowane w wiejskich jednostkach osadniczych o charakterze skupionym w tym w pierwszym rzędzie w dawnych osadach jak również na obszarach, w których w wyniku robót górniczych, jak np. w okolicy Wierzbicy obniżył się poziom wód gruntowych.

Podstawową formą zaopatrzenia ludności wiejskiej w wodę pozostają nadal indywidualne studnie, wskutek jednak obniżenia się poziomu wód gruntowych na wielu obszarach regionu w niesprzyjających hydrologicznie okresach występuje okresowy brak wody w płytszych studniach, dlatego aktualnym problemem staje się przyspieszenie budowy zbiorowych wodociągów wiejskich.

Z budową wodociągów łączy się problem odprowadzenia i oczyszczania ścieków zarówno z wód zużywanych przez ludność jak i ścieków przemysłowych. Na obszarach miast istnieje ponadto problem odprowadzenia wód opadowych. Dla tych celów służy system kanalizacji.

W 1945 r. po wyzwoleniu system kanalizacji miejskiej istniał jedynie w Radomiu założony w latach 1926—1928, w skład którego wchodził fragment kanalizacji starego miasta z 2 poł. XIX w. Długość sieci kanalizacyjnej w Radomiu w 1945 r. wynosiła 82,7 km, brak było oczyszczalni ścieków.

W 1946 r. na 15 miast województwa — 12 miast posiada sieć kanalizacyjną rozbudowaną w różnym stopniu w zależności od wielkości miasta i stanu wyposażenia miasta w wodociągi. Wiele miast, w których

Budowa Szpitala Wojewódzkiego w dzielnicy Józefów w Radomiu

urządzenia kanalizacyjne zakładane są w ostatnich latach mają sieć o charakterze fragmentarycznym. W 1980 r. długość sieci kanalizacyjnej ogólnospławnej i ścieków gospodarczych w miastach osiągnęła 230,2 km, w tym w Radomiu 138,2 km. Z sieci kanalizacyjnej korzystało w miastach 222 tys. ludności (78%). W dalszym ciągu istnieją duże trudności z wyrównaniem wiekowych zaniedbań w oczyszczaniu ścieków. Stąd nawet Radom, wielkie skupisko ludności produkujące dużą ilość

ścieków gospodarczych jak i przemysłowych, nie ma dotychczas oczyszczalni ścieków, które odprowadzane są w stanie surowym do rz. Mlecznej i zanieczyszczają potem cały odcinek rz. Radomki od ujścia rz. Mlecznej aż do Wisły, do której wpada Radomka.

Obecnie w województwie pracują 4 komunalne mechaniczno-biologiczne oczyszczalnie ścieków uruchomione w latach 1975—1976 w Koźienicach, Lipsku, Przysusze i Szydłowcu. Ścieki z miasta Pionki oczyszczane są w mechaniczno-biologicznej oczyszczalni Zakładów Chemicznych Farb i Tworzyw Sztucznych, a z osiedla w Wierzbicy w oczyszczalni mechanicznej cementowni „Przyjaźń”. Stosuje się również coraz większy nacisk na zakłady przemysłowe dla pełnego oczyszczania ścieków powstałych w procesie produkcyjnym. Kontynuowana jest budowa oczyszczalni ścieków w Radomiu, Grójcu i Warce, które zostaną oddane do eksploatacji w latach 1982—1987. W związku z postępującym zakładaniem wodociągów zbiorowych na wsi a szczególnie w małych miasteczkach jak również w osiedlach przy zakładach przemysłowych na terenach wiejskich równolegle rozbudowywana jest sieć kanalizacyjna z lokalnymi oczyszczalniami ścieków.

Należy podkreślić, że budownictwo komunalne urządzeń zaopatrzenia ludności w wodę oraz odprowadzanie i oczyszczanie ścieków ruszyło w odpowiednim tempie dopiero w latach siedemdziesiątych, a narastanie efektów jest szczególnie widoczne w ostatnich latach.

Zaopatrzenie ludności w energię pod postacią energii elektrycznej oraz energii cieplnej ma duże znaczenie w odniesieniu do życia zarówno ludności miast jak i wsi w naszym województwie. Powszechna elektryfikacja regionu jest dziełem powojennym. W okresie przedwojennym tylko największe miasta regionu miały własne elektrownie, w tym Radom jedną z najstarszych elektrowni w kraju wybudowaną w 1901 r. Proces elektryfikacji w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych doprowadził do całkowitej elektryfikacji zarówno miast jak i wsi. Elektryfikacja oparta jest o scentralizowany krajowy system zasilania, którego poważnym węzłem jest Radom, będący również siedzibą Zakładu Energetycznego Okręgu Wschodniego obsługującego pld.-wschodnie województwa.

Nowy system elektryfikacji musiał być dostosowany do zwiększonego zapotrzebowania energii dla gospodarstw domowych w związku ze wzrostem powierzchni oświetleniowej, wprowadzenia do mieszkań zmechanizowanego i elektronicznego sprzętu gospodarstwa domowego a na wsi również mechanizacji niektórych prac gospodarskich.

Zwiększone zużycie prądu elektrycznego wymagało w miastach gruntownej przebudowy sieci a na wsi doprowadzenie jej do poszczególnych gospodarstw, co przy rozproszonej zabudowie wsi było sprawą uciążliwą i kosztowną. Wzrastająca mechanizacja gospodarstw rolnych,

której nasilenie jest widoczne w latach siedemdziesiątych wskazuje, że pierwotnie zakładana na wsi sieć elektryczna nie jest w stanie ze względu na stosowane wówczas przewody o zbyt małych przekrojach podobać obsłudze wzrastającego zapotrzebowania energii elektrycznych i wymaga wymiany i przebudowy prawie w połowie wsi województwa.

Średnie zużycie energii elektrycznej na 1 odbiorcę w 1980 r. dla gospodarstw domowych w miastach wynosiło 1347 kWh a na wsi 1365 kWh.

Przez obszar województwa przebiega z południa na północ gazociąg gazu ziemnego Sandomierz — Warszawa. W latach pięćdziesiątych z gazu ziemnego zaczął korzystać Radom, który posiadał własną gazownię i sieć gazową z lat 1926—1928. Gazownia została zlikwidowana a sieć gazowa musiała być gruntownie przebudowana, aby mogła obsłużyć wzrastające zapotrzebowanie na gaz w starych dzielnicach miasta jak i w nowo powstałych osiedlach. W latach 1945—1980 długość miejskiej sieci rozdzielczej w Radomiu wzrosła z 15,9 km do 118,8 km, korzysta z niej 68,9% ludności miasta.

Z gazociągu gazu ziemnego korzystają również miasta, przez które ten gazociąg przebiega t.j. Białobrzegi i Grójec, w których nowe zespoły zabudowy miejskiej zostały wyposażone w urządzenia gazowe. Z gazu korzysta w Białobrzegach 81,3% i w Grójcu 36,4% ludności. Rozbudowa w Kozienicach osiedla dla elektrowni „Kozienice” przyczyniła się do doprowadzenia do tego miasta gazu ziemnego z gazociągu Puławy — Warszawa. W 1980 r. 60,6% ludności korzystało z gazu.

Stosunkowo mało gaz ziemny wykorzystywany jest przez ludność wiejską wsi leżących wzdłuż przebiegu gazociągu. Najwięcej przyłążeń spotyka się w Grójeckiem. Znacznie rozwinęło się zaopatrzenie w gaz płynny, z którego korzysta również coraz częściej ludność wiejska. Na ogólną liczbę 41,4 tys. odbiorców gazu płynnego — 8,8 tys. to odbiorcy wiejscy.

Nowe budownictwo miejskie począwszy od lat pięćdziesiątych stosuje z zasady centralne ogrzewanie pomieszczeń mieszkalnych. Koncentracja budownictwa mieszkaniowego w osiedlach oraz duże rozmiary tego budownictwa pozwalają na duży stopień centralizacji źródeł zasilania w ciepło. W pierwszym etapie odbywało się to przez budowę kotłowni osiedlowych zdalaczynnych, w następnym zaś etapie, w który wstąpił już Radom, jest to budowa wielkich zakładów ciepłowniczych obsługujących całe dzielnice miasta i zakłady przemysłowe oraz związana z tym budowa magistralnej sieci ciepłowniczej dla całego miasta. Łączy się z tym również dostawa ciepłej wody do użytku gospodarstw domowych. W 1980 r. w województwie było 107 kotłowni zdalaczynnych osiedlowych i 40 kotłowni dla pozostałych obiektów mieszkalnych. Długość rozdzielcza sieci ciepłej wynosiła 47,4 km. W nowym budow-

nictwie mieszkaniowym indywidualnym, tak miejskim jak i wiejskim dostosowane są różnego rodzaju urządzenia indywidualne dla centralnego ogrzewania mieszkań.

Ważnym czynnikiem wpływającym na warunki zdrowotne miast jest odpowiednia ilość miejskiej zieleni w postaci parków, pasów zieleni, zieleni osiedlowej, wolnych terenów rekreacyjnych związanych często z urządzeniami sportowymi. Niektóre miasta są tak usytuowane w regionie, że mogą wykorzystać naturalne zespoły zieleni znajdujące się w ich pobliżu, jak np. Pionki i Kozienice leżące na skraju puszczy Kozienickiej lub miasta leżące nad rzekami, np. Warka, Iłża, Białobrzegi i Nowe Miasto, mogą wykorzystać walory wodne i zieleni typu łęgowego. Wymaga to tylko adaptacji i zagospodarowania zieleni dla użytkowania jej przez ludność miasta. Duże miasta takie jak Radom nie leżące bezpośrednio przy dużych kompleksach leśnych musi zakładać większe tereny parkowe. Najstarszy park miasta tzw. Stary Ogród pochodzi z 1822 r., park im. Kościuszki w śródmieściu z 1860 r. Od tej pory brak jest w mieście szerszych założeń parkowych odpowiadających skali wielkości miasta. Powstawały wprawdzie najczęściej z inicjatywy społecznej pewne zgrupowania zieleni jak np. na osiedlu Malczewskiego, w dzielnicy Glinice, Leśniczówka, czy zalew na Borkach, brak jest jednak nadal odpowiednio wielkich założeń parkowych. W tych warunkach miasto Radom ma mało zieleni parkowej i zieleńców, gdyż zaledwie 4,6 m² na 1 mieszkańca, średnia zaś dla wszystkich miast województwa wynosi 5,8 m² przy normatywie potrzeb 15 m² na 1 mieszkańca. Obserwuje się coraz lepsze utrzymanie zieleni osiedlowej szczególnie w osiedlach spółdzielni mieszkaniowych. Opracowuje się projekty tworzenia parków leśnych w pobliżu miasta. Wszystkie te poczynania przyczyni się zapewne do polepszenia warunków wypoczynkowych i zdrowotnych miast.

Oddzielnym problemem jest zagospodarowanie parków wiejskich, które związane są z rekreacją zabytkowych parków podworskich. W związku z procesami przekształcania zabudowy wsi oraz procesami urbanizacji niektórych osiedli wiejskich np. Drzewicy, parki te stanowią niezbędną powszechnie dostępną zielenią dla wiejskich jednostek osadniczych.

W związku z rozwojem ludnościowym i przestrzennym miast wzrasta długość ulic, wydłuża się dostęp do śródmieścia i do miejsca pracy. Rozwój motoryzacji wymaga dobrych nawierzchni ulic, odpowiedniej ilości parkingów i miejsc postojowych. Duże miasto wymaga urządzeń publicznych komunikacji zbiorowej.

Stan sieci ulicznej odziedziczony w miastach w 1945 r. przedstawiał się dość prymitywnie. Np. Radom w 1945 r. miał 114,7 km ulic z czego z nawierzchnią ulepszoną 10,7%, z nawierzchnią twardą nieulepszo-

ną (bruk) 33,7% i z nawierzchnią gruntową 55,6%. Jeszcze gorzej przedstawiał się stan ulic w pozostałych miastach, które w tym czasie w ogóle nie miały nawierzchni ulepszonej.

Od 1945 r. zrobiono w tym kierunku bardzo dużo. Ciągłe trwa proces wyrównania zaniedbań przeszłości, modernizacji starych ulic oraz nadążania za bieżącymi potrzebami urzędzenia wydłużającej się sieci ulicznej. W 1980 r. długość jezdni ulic w miastach wynosiła 773,1 km, w tym w Radomiu 284,7 km. Ulice o nawierzchni ulepszonej 401,0 km, w tym w Radomiu 150,0 km.

Problem komunikacji miejskiej występuje głównie w Radomiu. Początek komunikacji miejskiej w Radomiu datuje się od 1950 r. Obecnie zaś ta komunikacja jest niezbędna dla właściwego funkcjonowania miasta, które obsługuje nie tylko obszar miasta, ale obszar całej strefy podmiejskiej, skąd istnieją liczne dojazdy do pracy w Radomiu. Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Komunikacji Miejskiej obsługiwało w 1980 r. trasy długości 202 km przewożąc rocznie 70,0 mln pasażerów. Komunikacja ta stwarzająca ściśle powiązanie Radomia z otaczającymi osiedlami typu wiejskiego przyczynia się do szybkiego procesu urbanizacji strefy podmiejskiej.

4. OCHRONA ZDROWIA I OPIEKA SPOŁECZNA

Ważnym elementem warunków bytowych ludności jest stan zdrowotny ludności. Zależy on nie tylko od poziomu warunków mieszkaniowych i odżywiania się ludności ale również od upowszechnienia służby zdrowia, stosowania akcji profilaktycznej, podniesienia stanu sanitarnego miast i wsi.

Najpierwszym zadaniem służby zdrowia w pierwszych latach po wyzwoleniu było opanowanie chorób zakaźnych oraz wysokiej śmiertelności niemowląt, która zabierała ponad 10% dzieci. Początkowo utworzono sieć punktów kwalifikowanych położnych oraz utworzono wiejskie izby porodowe. Następnym etapem było założenie sieci ośrodków zdrowia i rozbudowa sieci szpitali. W wyniku tej akcji śmiertelność niemowląt spadła wielokrotnie i osiągnęła w 1980 r. wskaźnik 20,3 zgonów niemowląt na 1000 urodzonych dzieci.

Dalszym czynnikiem zmniejszenia śmiertelności jest prawie całkowite opanowanie chorób zakaźnych, do czego przyczynia się podniesienie stanu higieny osobistej wdrażanej dzieciom w przedszkolu i szkole podstawowej, polepszenie warunków mieszkaniowych, dostarczanie ludności zdrowej wody używanej w gospodarstwach domowych oraz wprowadzenie powszechnie szczepień ochronnych przeciw chorobom zakaźnym: ospie, durowi brzuszemu, błonicy, chorobie Heinego-Medine, gruźlicy. Choroby zakaźne poza grypą występują zupełnie sporadycznie, należy

do nich głównie wirusowe zapalenie wątroby, zapalenie nagminne usznicy, biegunki u dzieci do 2-lat.

Lecznictwo otwarte po wojnie trzeba było organizować od podstaw. W pierwszych latach po wojnie istniało ono tylko w Radomiu i kilku większych ośrodkach miejskich, brak było kadry lekarskiej, pielęgniarskiej i pomocniczej służby zdrowia. Wzrost korzystania z urzędzeń służby zdrowia powiększył się znacznie po wprowadzeniu powszechnych ubezpieczeń społecznych dla ludności wiejskiej. W 1980 r. na terenie województwa istniało w miastach 84 przychodni, w tym 31 przychodni przemysłowej służby zdrowia i 11 przychodni spółdzielczych oraz na wsi 96 ośrodków zdrowia. Poza tym działało 12 punktów zdrowia i 13 punktów położniczych, w tym na wsi 9 punktów położniczych. W ciągu roku w lecznictwie otwartym zostało udzielonych blisko 4,3 mln porad i zabiegów lekarskich.

Lecznictwo stacjonarnej opieki zdrowotnej obejmowało 9 szpitali i 10 izb porodowych na terenach wiejskich. Na 10 tys. mieszkańców istnieje tylko 45,4 łóżek szpitalnych, co wymaga dalszej rozbudowy sieci szpitali. Obecnie poza Radomiem, w którym zgrupowana jest przeważna ilość łóżek szpitalnych w różnych wyspecjalizowanych oddziałach, szpitale istnieją w pięciu miastach: w Grójcu, Iłży, Koźmierz, Pionkach i Przysusze. Obiekty te w ostatnich latach uległy rozbudowie i modernizacji. W fazie końcowej znajduje się budowa szpitala o 282 łóżkach w Lipsku oraz rozpoczęto budowę szpitala wojewódzkiego w Radomiu o 1000 łóżkach.

Ważną rolę w sieci lecznictwa spełnia wojewódzka stacja krwiodawstwa w Radomiu oraz stacja sanitarno-epidemiologiczna. Uzupełnienie sieci leczniczej stanowi 64 aptek i 56 punktów aptecznych i transport sanitarny a w szczególności karetki pogotowia. Służba zdrowia działa dla terenu całego województwa, a więc ludność wiejska może korzystać z bardziej rozbudowanych urzędzeń leczniczych w miastach.

W 1980 r. personel służby zdrowia obejmował 4,1 tys. pracowników, w tym 864 lekarzy, 254 lekarzy dentyistów i 223 farmaceutów. W zakresie służby zdrowia leży również szczególnie opieka nad małymi dziećmi, która łączy się z dążeniem do pełnego zatrudnienia kobiet i jest realizowana przez 19 żłobków, w których w 1980 r. przebywało 2 182 dzieci.

Stacjonarną opieką społeczną objęte są osoby w wieku starszym, pozaprodukcyjnym i renciści. Problem ten staje się z każdym rokiem bardziej palący w związku ze starzeniem się ludności wsi. Szczególną rolę spełnia na terenie województwa dziesięć domów pomocy społecznej, w tym trzy domy dla przewlekle chorych oraz cztery domy dla dzieci.

Problem zdrowia społeczeństwa województwa obejmuje oprócz zakresu działania służby zdrowia całą sferę racjonalnego wypoczynku ludności, odpowiedniego zagospodarowania wolnego czasu, do czego służy rozbudowa urządzeń zieleni, sportu i turystyki.

STANISŁAW OŚKO

VIII. OŚWIATA I NAUKA

1. OŚWIATA

Ukształtowana w latach 1945—1970 sieć urzędzeń oświaty na obszarze woj. radomskiego weszła z początkiem lat siedemdziesiątych w swój nowy jakościowo etap. Zapoczątkowały go wysiłki władz terenowych nad korektą istniejącej sieci szkół na wsi, w wyniku których ulegały stopniowej likwidacji szkoły niżej zorganizowane a w ich miejsce powstawały 8-klasowe szkoły zbiorcze. Ważnym zadaniem w pracy szkół, w tym szczególnie na wsi i w małych miasteczkach stało się wyrównywanie poziomu nauczania.

Troską władz terenowych stał się również problem rozwoju placówek wychowania przedszkolnego na wsi radomskiej, gdyż w tej dziedzinie występowały dotąd poważne zaniedbania.

Program rozwoju edukacji, oraz jej dalsze doskonalenie na terenie województwa na lata 1976—1980, uchwalony został na plenum KW PZPR w październiku 1976 r. Obejmował on, jak to już zostało powiedziane na wstępie, wysiłki administracji terenowej na rzecz poprawy warunków pracy szkół i placówek oświatowo-wychowawczych ze szczególnym uwzględnieniem wsi.

Zgodnie z podstawowymi założeniami polityki oświatowej państwa w omawianym tu czasie, na czoło tych zadań wysunięto prace zmierzające do założonego programu stopniowego wprowadzania 10-letniej powszechnej szkoły średniej jak też dalszego dostosowania kierunków kształcenia zawodowego związanego z potrzebami rozwoju społeczno-gospodarczego województwa.

Podstawowym zadaniem kolejnego rozdziału niniejszego opracowania jest przedstawienie w krótkim ujęciu sytuacji w oświacie województwa radomskiego w pierwszych latach jego istnienia.

a) Wychowanie przedszkolne oraz inne formy opieki nad dzieckiem

W latach 1975—1978 nastąpił dalszy wzrost placówek wychowania przedszkolnego na terenie województwa. Z ogólnej liczby 545 placówek w r. szk. 1975/76, w tym 230 przedszkoli i oddziałów przedszkolnych w szkołach podstawowych oraz 315 ognisk przedszkolnych, liczba ta

Złobek przyzakładowy RZPS „Radoskór”

wzrosła w r. szk. 1977/78 na terenie województwa do 629 w tym 296 przedszkoli i oddziałów przedszkolnych w szkołach podstawowych oraz 333 ognisk przedszkolnych.

Liczba dzieci objętych łącznie wychowaniem przedszkolnym w wymienionych tu placówkach wzrosła odpowiednio z 17 359 dzieci w r. szk. 1975/76 do 19 811 w r. szk. 1977/78, w tej liczbie wszystkich sześciolatków.

W przedszkolach i oddziałach przedszkolnych w szkołach podstawowych było objętych opieką wychowawczą w r. szk. 1977/78 ogółem 14 585 dzieci, w tym na wsi 6261 oraz 8324 w mieście; w ogniskach zaś przedszkolnych 5226 dzieci, w tym 3304 na wsi i 1922 w mieście. W ogólnej liczbie 19 811 dzieci w wieku 3—6 lat korzystających z różnych form opieki wychowawczej, 17 987, to jest prawie 91% stanowiły dzieci matek pracujących.

Mimo postępującego wzrostu, liczba dzieci znajdujących opiekę wychowawczą w przedszkolach i innych formach opieki, była na terenie województwa radomskiego w dalszym ciągu niska, bo wynosząca zaledwie 42% dzieci w wieku 3—6 lat. Znaczne potrzeby w tym zakresie występowały zarówno w mieście Radomiu, gdzie wychowaniem przedszkolnym objęto 50,6% dzieci, jak też i na terenie wiejskim, w tym szczególnie w gminach: Gniewoszków, Gózd i Radzanów. Stosunkowo korzystna sytuacja pod tym względem występowała w omawianym tu czasie w takich miejscowościach, jak Grójec, Białobrzegi, Lipsko n/Wiśłą, Pionki oraz gm. Orońsko.

Opiekę nad dzieckiem sprawują również takie instytucje opiekuńczo-wychowawcze, jak: 1) placówki opieki nad dziećmi różnego typu upośledzeniach rozwojowych, 2) placówki opieki całkowitej, 3) placówki wspomagające rozwój dzieci tj. Młodzieżowe Domy Kultury, świetlice środowiskowe itp., oraz 4) takie placówki wychowania pozaszkolnego, jak kolonie, półkolonie, obozy oraz małe formy wypoczynku.

Do grupy 1 zaliczamy istniejące na terenie województwa specjalne zakłady wychowawcze, pogotowie opiekuńcze, zakłady wychowawcze dla dzieci głuchych, oraz zakłady dla dzieci opóźnionych w rozwoju umysłowym. W 11 specjalnych zakładach wychowawczych według stanu z dnia 31 X 1977 r. przebywało ogółem 852 dzieci, w tym 24 sieroty i 104 półsieroty, w Pogotowiu Opiekuńczym w Radomiu znalazło opiekę w okresie od 31 X 1976 r. do 31 X 1977 r. 157 dzieci. Placówka ta dysponuje 40 miejscami. W dwóch zakładach wychowawczych dla dzieci głuchych w r. szk. 1977/78 znalazło opiekę 187 dzieci, a w 9 placówkach dla dzieci opóźnionych w rozwoju umysłowym 665 wychowanków, w tym 22 sieroty i 99 półsierot.

Drugą grupę stanowią placówki opieki całkowitej, to jest Domy Dziecka, których jest 7 na terenie województwa. W r. szk. 1977/78 na ogólną liczbę 474 miejsc, znalazło w nich opiekę 536 wychowanków, w tym 240 dziewcząt. Wśród wychowanków domów dziecka było wówczas 44 sieroty i 187 półsierot. Duży odsetek wśród nich stanowią dzieci z rozbitych rodzin oraz zagrożonych moralnie.

Następną grupę stanowią placówki wspomagające rozwój dzieci, skupiające dzieci i młodzież, u których procesy rozwojowe przebiegają normalnie. Działalność tych instytucji, których na terenie województwa było w omawianym czasie 7, stanowi przedłużenie planowej pracy wychowawczej szkoły. Uczestniczyło w nich w omawianym tu okresie łącznie 1983 dzieci i młodzieży, w tym w kołach artystycznych 802 osoby, technicznych 270 uczniów, naukowych 360, sportowych 481 oraz w kołach kolekcjonerów 70 uczniów. Placówki te zaspokajają jedynie częściowo występujące w tym zakresie zapotrzebowanie ze strony dzieci i młodzieży. Nie mogą one rozwinąć swojej działalności z uwagi na trudne warunki lokalowe.

Ostatnią grupę opieki nad dziećmi i młodzieżą stanowią placówki wypoczynku w czasie ferii i wakacji. W r. 1977 wszystkimi formami wypoczynku objęto łącznie 143 293 dzieci i młodzieży, w tym kolonie dla 23 366 dzieci, obozy — 18 952 dzieci, biwaki — 1900 uczestników, ośrodki wypoczynku dla dzieci ze wsi — 2226, półkolonie — 8033 uczestników oraz małymi formami wypoczynku objęto 88 876 dzieci.

Wszystkie wymienione tu placówki opiekuńczo-wychowawcze spełniają ważne funkcje społeczne w wychowaniu dzieci i młodzieży. Wymagają one dalszego rozwoju i troski ze strony władz oświatowych, jak też społeczeństwa.

b) Szkoły podstawowe

Ważne ogniwo w naszym systemie oświatowym zajmuje szkolnictwo podstawowe. Od jego pomyślnej pracy i jej efektów zależą w dużej mierze kolejne szczeble kariery szkolnej uczniów, zdobywających potrzebną im wiedzę i umiejętności.

W r. szk. 1975/76 było czynnych w województwie radomskim 359 szkół podstawowych z ogólną liczbą 93 189 uczniów, w tym w klasach pierwszych 10 318. Na 1 oddział przypadało w tym czasie 21 uczniów, w tym na wsi 19 oraz w mieście 28 uczniów; na jedno zaś pomieszczenie do nauczania średnio 27 uczniów, w tym na wsi 22 oraz 27 uczniów w mieście.

Jak to już było wspomniane wcześniej, władze oświatowe przystąpiły do modernizacji sieci szkolnej kładąc szczególny nacisk na umocnienie gminnych szkół zbiorczych, opracowanie koncepcji oraz sieci średnich, powszechnych szkół 10-letnich a następnie przygotowanie warunków do wprowadzenia w realizację programu klasy I-szej zreformowanej szkoły 10-letniej, co nastąpiło w r. szk. 1978/79.

Modernizacja sieci szkolnej wymagała przygotowania w poszczególnych placówkach oświatowych odpowiedniej liczby pomieszczeń dydaktycznych, w tym sal na pracownie przedmiotowe, zapewnienia środków finansowych na zakup odpowiedniej ilości sprzętu szkolnego i pomocy naukowych a przede wszystkim zapewnienia szkołom wykwalifikowanej i specjalistycznej kadry nauczycielskiej.

W wyniku przeprowadzonych prac modernizacyjnych w istniejącej sieci szkolnej było na terenie województwa w r. szk. 1977/78 301 szkół podstawowych z ogólną liczbą 85 721 uczniów, w tym w miastach 58 szkół i 35 981 uczniów oraz 243 szkoły na wsi z ogólną liczbą 49 740 uczniów.

Na wsi dało się zaobserwować wzrost liczby placówek wyżej zorganizowanych ograniczając w ten sposób liczbę szkół niżej zorganizowanych ze słabą bazą dydaktyczną i zmniejszonym wymiarem godzin nauczania.

W r. szk. 1977/78 wśród 243 szkół wiejskich w województwie była tylko 1 szkoła o 3 nauczycielach, 35 szkół o 4 i 5 nauczycielach, 62 placówki o 6 nauczycielach oraz 145 placówek z liczbą o 7 i więcej nauczycielach. Oznacza to, że 77% uczniów w województwie uczęszczało wówczas do szkół o 7 i więcej nauczycielach.

Na ogólną liczbę 301 szkół 221 spośród nich (z liczbą 49 802 uczniów) wchodziło w skład istniejących na terenie województwa 53 gminnych szkół zbiorczych. Tak więc w r. szk. 1977/78 58% uczniów pobierało naukę w szkołach wchodzących w skład gminnych szkół zbiorczych.

W r. szk. 1977/78 szkolnictwo podstawowe na terenie województwa dysponowało ilością 3 198 pomieszczeń dydaktycznych, w tym 2 325 izb lekcyjnych. Na jedno pomieszczenie do nauczania przypadało w tym czasie 26,8 dzieci, w tym w szkołach 8-klasowych 26,8 dzieci.

Zapewnienie frekwencji w 8-klasowych szkołach podstawowych stawało przed władzami terenowymi obowiązkiem zorganizowania dojazdów dla dojeżdżających do nich uczniów. Ogółem w omawianym tu czasie dojeżdżało do szkół publicznymi środkami komunikacji 4926 uczniów, w tym 3203 do gminnych szkół zbiorczych. Tam, gdzie nie istnieją warunki korzystania z publicznych środków komunikacji, władze terenowe zmuszone są do zorganizowania stałego dowożenia dzieci dostępnymi środkami. W r. szk. 1977/78 dowożono w ten sposób w województwie 7762 uczniów, w tym 6425 uczniów do gminnych szkół zbiorczych.

Dzięki tym zabiegom można było odnotować na terenie województwa postępujący wzrost wskaźnika realizacji obowiązku szkolnego. W interesującym nas roku jedynie 165 dzieci w wieku obowiązku szkolnego nie uczęszczało do szkół, co stanowiło niespełna 0,2% ogółu dzieci w wieku od 7 do 16 lat. Spośród 165 uczniów nie wypełniało obowiązku szkolnego bez uzasadnionej przyczyny 99 uczniów, w tym 51 na wsi.

Systematycznej pracy zespołów nauczycielskich należy w głównej mierze zawdzięczać wzrost uczniów promowanych i kończących naukę w szkole. Na przykład pod koniec 1976/77 r. procent promowanych i kończących szkołę podstawową w woj. radomskim wyniósł średnio 97,5%. Przeważająca większość spośród 11 389 absolwentów podjęła następnie naukę w różnych typach szkół ponadpodstawowych.

Do przedsięwzięć przyczyniających się do podniesienia wyników nauczania i wychowania szkół należy zaliczyć przede wszystkim tworzenie oddziałów i ognisk przedszkolnych, zespoły wyrównawcze dla dzieci z zaburzeniami rozwojowymi a także tworzenie oddziałów uzawodowionych. Ważną rolę spełniają tu organizowane na terenie województwa konkursy i olimpiady przedmiotowe, a także rozwój pracy pozalekcyjnej przedmiotowej oraz rozwój pracy pozalekcyjnej w szkołach. Utworzenie zaś w 44 szkołach województwa izby pamięci narodowej oraz w 75 innych ekspozycji pamięci narodowej przyczyniały się podnoszeniu wiedzy społeczno-obywatelskiej młodzieży.

Troską władz oświatowych jest zapewnienie szkołom wysoko kwalifikowanej kadry nauczycielskiej. Według przeprowadzonego w omawianym tu czasie spisu kadry nauczycielskiej, w szkołach podstawowych województwa radomskiego posiadało wykształcenie wyższe tylko 33,7% nauczycieli. Stąd wysiłki zmierzające do pozyskania do pracy w szkołach absolwentów wyższych uczelni a także pomoc okazywana studiującym nauczycielom w zdobyciu przez nich pełnych kwalifikacji. Na wszystkich kierunkach studiów dla pracujących podnosiło kwalifikacje 1070 nauczycieli a 325 dalszych przygotowywało się do egzaminu kwalifikacyjnego.

Należy też zaznaczyć, że wszyscy nauczyciele uczący w klasach pierwszych ukończyli Nauczycielski Uniwersytet Radiowo-Telewizyjny.

c) Licea ogólnokształcące

W r. szk. 1977/78 było czynnych na terenie województwa 25 liceów ogólnokształcących z ogólną liczbą 8976 uczniów, w tym 6902 dziewcząt. Wśród 25 tego typu placówek znajdowało się 20 szkół dla niepracujących z liczbą 7394 uczniów, w tym 5670 dziewcząt; 4 szkoły wieczorowe z liczbą 1084 uczniów, w tym 859 dziewcząt oraz 1 szkoła zaoczna (korespondencyjna) z liczbą 498 uczniów w tym 373 dziewcząt.

Ważnym ośrodkiem kształcenia młodzieży w dziale szkolnictwa ogólnokształcącego jest miasto Radom, na terenie którego jest czynnych 6 liceów dla młodzieży niepracującej z liczbą 3404 uczniów, 1 liceum wieczorowe dla pracujących oraz 1 zaoczne (korespondencyjne) z łączną liczbą 1174 uczniów.

Licea ogólnokształcące zorganizowano we wszystkich większych miastach województwa oraz w 3 gminach, jak: Przytyk, Siemno i Solec n/Wisłą. Nauka w szkołach ogólnokształcących odbywała się wówczas według następujących profilów kształcenia: podstawowy, z ogólną liczbą 3331 uczniów, matematyczno-fizyczny z liczbą 1877 uczniów, humanistyczny z liczbą 781 uczniów, biologiczno-chemiczny — 1340 uczniów oraz sportowy z liczbą 65 uczniów.

Dobra baza dydaktyczna większości placówek z dobrze wyposażonymi pracowniami i gabinetami przedmiotowymi oraz wysoko kwalifikowana kadra nauczycielska, zapewniają osiąganie przez omawiane tu szkoły dobrych wyników nauczania i wychowania. Na przykład, w wyniku rocznej klasyfikacji za r. szk. 1976/77 odsetek promowanych i kończących szkołę wyniósł średnio 94,7%.

Niektóre spośród liceów ogólnokształcących zdobyły sobie wśród społeczeństwa pozycję szkół przodujących, których absolwenci z powodzeniem zdobywają indeks studenta wyższej uczelni. Listę ich otwiera Liceum Ogólnokształcące im. J. Kochanowskiego w Radomiu, nazywane często szkołą olimpijczyków. Osiąganiu dobrych wyników nauczania

w liceum ogólnokształcącym służą w dużej mierze przedmiotowe koła naukowe oraz organizowane rokrocznie olimpiady przedmiotowe.

Warto dodać, że w liceach ogólnokształcących mających swą siedzibę w małych miastach oraz siedzibach gmin, większość uczniów stanowi młodzież wiejska, w tym głównie dzieci rolników indywidualnych.

d) szkolnictwo zawodowe

Szkolnictwo zawodowe stanowi na terenie województwa radomskiego ważne ogniwo systemu oświatowego z uwagi na kształcenie wykwalifikowanej kadry dla potrzeb rozwijającej się gospodarki. W pierwszych latach istnienia województwa przygotowywało ono młodzież w 22 kierunkach kształcenia, wśród których szczególnie ważne znaczenie odgrywają takie specjalności, jak: budowlany, elektryczny, energetyczny, ogólny, a także chemiczny i skórniczy.

Ogólnie biorąc, szkolnictwo zawodowe dysponuje poważną liczbą obiektów i pomieszczeń, w których odbywają się zajęcia dydaktyczne oraz praktyczna nauka zawodu. W r. ak. 1977/78 w 177 szkołach zawodowych województwa kształciło się 34 962 uczniów w 759 pomieszczeniach dydaktycznych. Największy swój udział posiadało szkolnictwo zawodowe dla niepracujących, liczące łącznie 138 placówek, z liczbą 27 224 uczniów. Jego obiekty i znajdujące się w nich pomieszczenia dydaktyczne stanowią zarazem bazę dla organizacji szkół dla pracujących, to jest wieczorowych i zaocznych.

Pośród 12 resortów, którym podlegają szkoły zawodowe na terenie województwa, największa liczba placówek, bo aż 66 na 160 (bez szkół zaocznych) podlega Ministerstwu Oświaty i Wychowania, 49 szkół Ministerstwu Rolnictwa, 11 Ministerstwu Energetyki i Energii Atomowej, 9 Ministerstwu Przemysłu Maszyn Ciężkich i Rolniczych oraz 9 szkół Ministerstwu Budownictwa i Przemysłu Materiałów Budowlanych.

Według stopnia kształcenia największą liczbę szkół oraz uczniów kształci się w Zasadniczych Szkołach Zawodowych. W 70 szkołach w omawianym tu czasie pobierało naukę 15 885 uczniów, w tej liczbie w 29 Zasadniczych Szkołach Rolniczych — 1826 uczniów oraz w 3 Zasadniczych Szkołach Specjalnych 456 uczniów. Ponadto w szkole przysposobienia do zawodu kształciło się 51 uczniów a w 5 Szkołach Przysposobienia Rolniczego 128 uczniów.

W 53 technikach i liceach zawodowych uczyło się w r. szk. 1977/78 ogółem 9720 uczniów. Te zasłużone placówki dostarczają w każdym roku dla potrzeb gospodarki znaczną liczbę kadr z dyplomem technika. Na przykład w r. 1977 opuściło te szkoły 2367 osób ze świadectwem dojrzałości, w tym 1197 kobiet.

Czynnych było także wówczas na terenie województwa 9 szkół policealnych z ogólną liczbą 1174 uczniów a także dwie szkoły muzyczne z liczbą 266 uczniów.

Szkolnictwo zawodowe dla pracujących było reprezentowane w r. 1977/78 przez 22 szkoły wieczorowe, w tej liczbie 20 techników i liceów zawodowych, 1 szkołę mistrza i 1 szkołę zasadniczą zawodową, z ogólną liczbą 3548 uczniów oraz 17 szkół zaocznych z liczbą 4190 uczniów, w tym 15 techników i liceów zawodowych, 1 szkołę policealną i 1 ZSZ.

Łącznie biorąc, szkolnictwo zawodowe w województwie radomskim miało do dyspozycji 759 pomieszczeń, w tej liczbie 331 to sale lekcyjne, 385 to pracownie, 43 sale gimnastyczne. Należy podkreślić, że 64 pomieszczenia użytkowane przez szkoły zawodowe stanowiły własność zakładów pracy, dotyczy to szkół przyzakładowych.

Baza internatowa szkół zawodowych w województwie obejmowała w r. szk. 1977/78 26 internatów z ogólną liczbą 4778 miejsc, korzystało

Zespół Szkół Przemysłu Skórzanego im. J. Kilińskiego w Radomiu

natomiast z pomieszczeń internatowych 4829 uczniów. Jest to poważna pomoc Państwa dla uczącej się młodzieży pozamiejskowej, głównie ze wsi oraz małych miasteczek, nie biorąc oczywiście pod uwagę pomocy materialnej wypłacanej młodzieży w postaci stypendiów.

Na podkreślenie zasługuje fakt stałego zacieśniania się współpracy szkół z zakładami pracy, które zainteresowane są pozyskiwaniem wysoko kwalifikowanych kadr. Współpraca ta daje bowiem obustronne korzyści zarówno jednej, jak i drugiej stronie.

Szkoły zawodowe znajdują się we wszystkich miastach województwa z wyjątkiem Wyśmierzyc. Największa liczba szkół zawodowych zlokalizowana jest w Radomiu, gdzie czynne były w omawianym czasie razem 72 tego typu placówki (61,5% ogólnej liczby szkół zawodowych w województwie) z liczbą 14 200 uczniów (40,6% wszystkich uczniów w szkołach zawodowych na terenie województwa. Radom — siedziba województwa, jest od dawna znanym w kraju ośrodkiem kształcenia kadr dla potrzeb gospodarki narodowej, głównie w takich specjalnościach, jak: przemysł skórzano-obuwniczy, budowlany, mechaniczny oraz elektryczny. Dysponuje w tym celu nowoczesnymi obiektami z dobrze wyposażonymi pomieszczeniami dydaktycznymi oraz do praktycznej nauki zawodu a także dobrze przygotowaną kadrą nauczycielską.

Po 8 szkół zawodowych posiadają miasta: Grójec, Kozienice i Szydłowiec; 7 szkół zawodowych — Zwoleń, oraz 6 — Pionki. Zasadnicze Szkoły Rolnicze a także Szkoły Przynależności Rolniczego rozmieszczone są w 28 gminach województwa. Nastawione są one w głównej mierze na kształcenie rolników-praktyków, podejmujących pracę w gospodarstwach indywidualnych.

Ogółem szkoły zawodowe na terenie województwa radomskiego opuściło w r. szk. 1975/76 9929 absolwentów, łącznie ze szkołami dla pracujących, w tym 4596 dziewcząt. Z liczby „ogółem” szkoły niepełne średnie opuściło 6025 absolwentów, w tym 2640 dziewcząt, szkoły artystyczne I stopnia 19 absolwentów, w tym 10 dziewcząt, szkoły średnie (technika i licea zawodowe) — 3332 absolwentów, w tym 1534 kobiety, oraz szkoły policealne — 553 absolwentów, w tym 412 dziewcząt.

W r. szk. 1976/77 średnie szkoły zawodowe (technika, licea zawodowe i średnie studia zawodowe), łącznie ze szkołami dla pracujących, opuściło 4116 absolwentów, w tym 1873 dziewcząt. Warto wspomnieć, że wśród 4116 absolwentów świadectwa dojrzałości otrzymało 2897 osób, a świadectwa ukończenia szkoły — 1219 osób. Znaczna część absolwentów średnich szkół zawodowych podejmuje studia wyższe na wyższych uczelniach zawodowych, głównie zaś technicznych.

Szkolnictwo wyższe na Ziemi Radomskiej związane jest z powstałą w 1950 r. w Radomiu Wyższą Szkołą Inżynierską, która na początku lat sześćdziesiątych została połączona z bliźniaczą uczelnią w Kielcach w Kielecko-Radomską Wyższą Szkołę Inżynierską, przekształconą następnie w 1974 r. w Politechnikę Świętokrzyską. W Ośrodku Politechniki Świętokrzyskiej w Radomiu utrzymano tradycyjne dla tego miasta kierunki, jak: transportu, technologii obuwia i garbarstwa, mechaniczny oraz ekonomiczny.

W istniejących 4 instytutach (Transportu, Tworzyw Sztucznych i Skóry, Podstaw Budowy Maszyn oraz Ekonomiki i Organizacji) w Radomiu kształciło się w r. szk. 1977/78 łącznie 3234 studentów, w tym 1368 kobiet. Z liczby tej na studiach dziennych 1753 studentów, na wieczorowych — 308 studentów oraz na zaocznym — 1173 osób.

W ośrodku radomskim Politechniki Świętokrzyskiej kształcą się potrzebni w kraju specjaliści z dziedziny garbarstwa, obuwnictwa i tworzyw sztucznych oraz transportu kolejowego. Znaczny swój wkład w kształcenie kadr specjalistycznych regionu daje również Instytut Ekonomiki i Organizacji. Najmniej liczbowo kierunek mechaniczny ulega systematycznej rozbudowie.

W r. szk. 1977/78 w poszczególnych instytutach Politechniki Świętokrzyskiej Ośrodka w Radomiu na wszystkich rodzajach studiów (stacjonarne, wieczorowe i zaoczne) kształciła się następująca liczba studentów: Instytut Ekonomiki i Organizacji — 1343 osób, Instytut Transportu — 972 studentów, Instytut Tworzyw Sztucznych i Skóry — 496 oraz Instytut Podstaw Budowy Maszyn — 423 studentów. W r. 1975 opuściło mury radomskiego ośrodka Politechniki Świętokrzyskiej 350 absolwentów, w tym 127 kobiet, a w r. 1977 — 430 absolwentów, w tym 231 kobiet. W liczbie „ogółem” absolwentów znajdowało się 111 osób kończących studia stacjonarne w r. 1975, oraz 247 osób kończących ten sam rodzaj studiów w r. 1976.

Wraz z rozwojem uczelni wzrasta liczba nauczycieli akademickich o różnych specjalnościach naukowych. Z początkiem roku akademickiego w Ośrodku P. Św. w Radomiu było zatrudnionych ogółem 238 nauczycieli akademickich a w tej liczbie 1 profesor zwyczajny, 26 docentów, 20 adiunktów ze stopniem doktora, 147 starszych asystentów i asystentów oraz 27 starszych wykładowców i wykładowców.

Skromne warunki lokalowe (uczelnia mieściła się w obiektach po Studium Nauczycielskim przy ul. Malczewskiego 29, w sąsiednim ciasnym i niefunkcjonalnym budynku przekazanym przez wojsko oraz w nowo wzniesionym budynku szkoły podstawowej przy ul. 1 Maja 79) uległy poprawie z chwilą oddania do użytku w 1976 r. nowoczesnego i obszernego gmachu przy ul. Chrobrego. Uczelnia odczuwała niedosta-

tek miejsc w Domach Studenta, jak również brak miejsc konsumpcyjnych w jedynej stołówce. W omawianym tu czasie w dwóch Domach Studenta zamieszkało 532 studentów, a ze stołówki posiadającej 160 miejsc konsumpcyjnych korzystało z posiłków 532 osoby, w tym 496 studentów. W takich warunkach można więc było zaspokoić jedynie część potrzeb studentów.

Podobnie znaczne trudności wystąpiły w kwestii mieszkań dla nauczycieli akademickich. Dużą pomoc okazuje tu uczelni miasto przydzielając w każdym roku średnio około 40 izb mieszkalnych.

Poprawa istniejącego stanu następowała w miarę postępujących prac nad rozbudową ośrodka uczelnianego przy ul. Chrobrego, oraz ul. Akademickiej gdzie wznoszone są obiekty z przeznaczeniem ich na domy studenta, budynki mieszkalne dla pracowników naukowo-dydaktycznych i badawczych, stołówka i inne obiekty towarzyszące. Pierwsze efekty tej rozbudowy w postaci budynku dla pracowników, dom studenta i dwa budynki typu „Zębiec” z przeznaczeniem do pracy naukowo-badawczej a także dydaktycznej oddano do użytku w r. ak. 1978/79.

Dużą pomoc i zainteresowanie okazują uczelni władze polityczne i administracyjne województwa oraz miasta Radomia w rozwiązywaniu występujących trudności. Pomoc dla Uczelni świadczą również miejscowe zakłady pracy.

Pomoc na rzecz miasta i regionu świadczy także uczelnia. Dostarcza ona nie tylko gospodarce województwa potrzebnej ilości wysoko kwalifikowanych kadr lecz także uczestniczy aktywnie w rozwiązywaniu istniejących dla regionu problemów mających związek z jego rozwojem społeczno-gospodarczym. Uwidacznia się to w podejmowaniu przez pracowników uczelni badań naukowych a następnie wdrożenia ich wyników.

Uczelnia wnosi też swój wkład w organizowaniu się w Radomiu ośrodka naukowego oraz przyczynia się do podnoszenia kultury technicznej społeczeństwa. Znaczny odsetek nauczycieli akademickich zaangażowanych jest w pracy społeczno-politycznej i ekonomicznej na rzecz regionu. Wielu z nich uczestniczy czynnie w pracy miejscowego towarzystwa naukowego, w działalności NOT, TWP, TNOiK, PTE i innych organizacji i stowarzyszeń społecznych.

Przekształcenie z dniem 1 X 1978 r. dotychczasowego Ośrodka P. Św. w samodzielną Wyższą Szkołę Inżynierską zapoczątkowało nowy etap rozwoju szkolnictwa wyższego na Ziemi Radomskiej.

Na terenie Radomia były czynne w omawianym tu czasie punkty konsultacyjne innych uczelni a mianowicie: Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie (z siedzibą w Fabryce Łączników w Potkánowie), Uniwersytetu M. Curie-Skłodowskiej w Lublinie — prawo i administracja oraz Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Kielcach. Punkty konsultacyjne obejmują studentów zaocznych z terenu Radomia i najbliższych okolic.

Na obszarze województwa zlokalizowane są ponadto placówki naukowe PAN, tj. Zakład Doświadczalny Instytutu Sadownictwa w Nowej Wsi k/Grójca, Rolniczy Zakład Doświadczalny Akademii Rolniczej w Warszawie z siedzibą w Krobowie k/Grójca a także Obserwatorium Geofizyczne Centralne PAN w Belsku Dużym. W samym Radomiu znajdują się ponadto 4 branżowe ośrodki badawczo-rozwojowe oraz Zakład Elektrotechnicznej Techniki Obliczeniowej przy ul. Chrobrego (gmach Instytutu Tworzyw Sztucznych i Skóry).

Wymienione tu placówki naukowe oraz ośrodki badawczo-rozwojowe wiążą swoje zainteresowania naukowo-badawcze z potrzebami rozwojowymi województwa radomskiego.

Aktywną działalność na rzecz rozwoju badań regionalnych podejmuje działające od 1963 r. Radomskie Towarzystwo Naukowe. Zrzeszając w swych szeregach przeszło 200 członków, pracowników naukowo-dydaktycznych wyższych uczelni i instytutów naukowo-badawczych z różnych ośrodków kraju, a także działaczy społeczno-gospodarczych, nauczycieli i działaczy kultury, podejmuje Towarzystwo badania związane z przeszłością oraz teraźniejszością regionu i jego bieżącymi potrzebami. Prowadzi ono także działalność edytorską, związaną problemowo z regionem oraz wydaje własny periodyk pt. „Biuletyn Kwartalny RTN”. Radomskie Towarzystwo Naukowe integruje ponadto działalność innych towarzystw kulturalnych o regionalnym zasięgu, jak też współpracuje z oddziałami miejscowych stowarzyszeń naukowych jak m.in.: Polskie Towarzystwo Historyczne, Polskie Towarzystwo Geograficzne, Polskie Towarzystwo Archeologiczne i Numizmatyczne i inne.

Jest to oczywiście początkowy etap podjętych prac naukowo-badawczych mający swój ścisły związek z rozwojem regionu radomskiego. Nabyte w tej pracy doświadczenia, przy integracji powstającego w Radomiu środowiska naukowego, zapoczątkuje dalsze przedsięwzięcia naukowo-badawcze.

MAREK BIELSKI

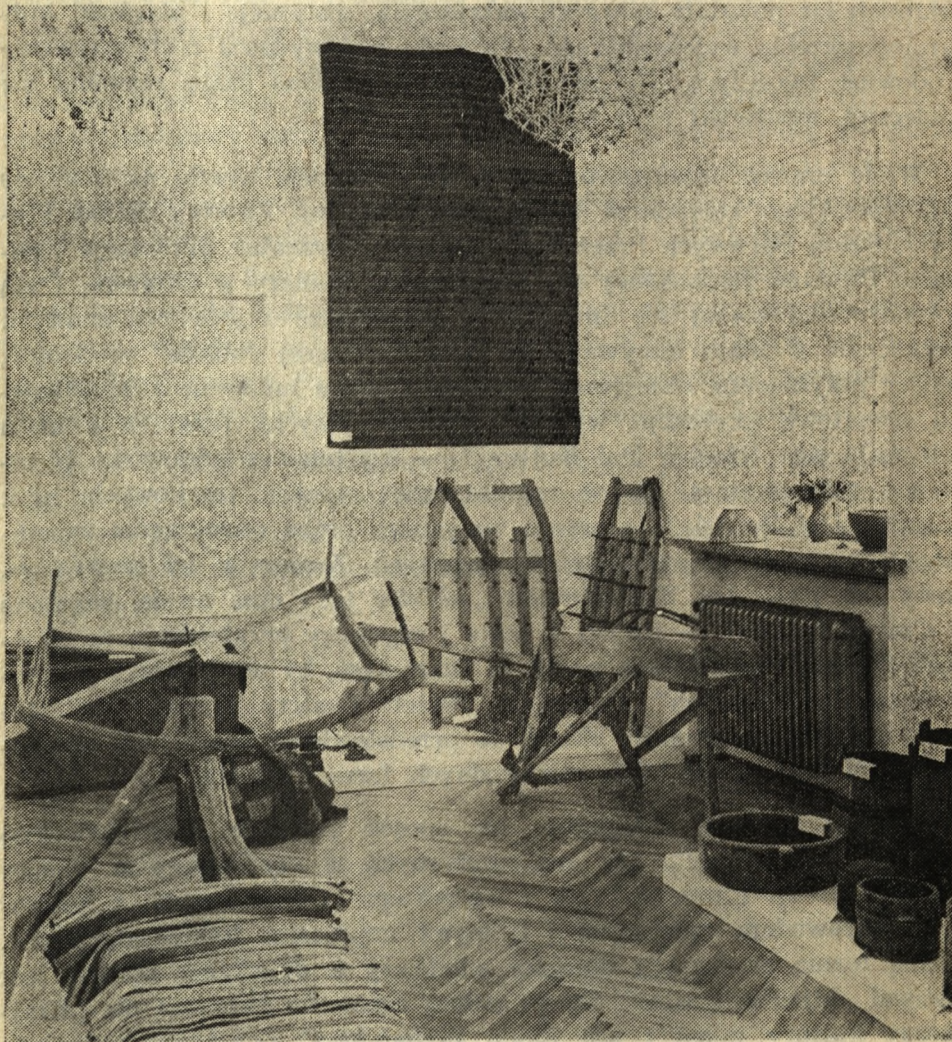
IX. KULTURA I SZTUKA

Przeobrażenia kulturowe w Radomskim w ciągu minionego okresu powojennego zachodziły równolegle do zmian społeczno-ekonomicznych jakie tu miały miejsce. Utworzenie województwa zwiększyło możliwości uczestnictwa regionu radomskiego w kulturze naszego kraju. W ciągu ostatnich lat powstały nowe stowarzyszenia, instytucje i placówki kulturalne szczebla wojewódzkiego. Widoczne jest wydatne zaktywizowanie środowisk twórczych. Na niespotykaną dotychczas skalę rozwinął się społeczny, amatorski ruch kulturalny.

Wiele imprez organizowanych w województwie weszło na stałe do ogólnopolskiego kalendarza kulturalnego, m. in.: Zimowy Salon Plastyki, Salon Barwnych Przeźroczy „Diapol”, Centralne Eliminacje Konkursu Piosenki Radzieckiej czy Rzeźbiarskie Plenery w Orońsku. Dużą popularnością cieszą się imprezy o charakterze czysto regionalnym. Rokrocznie w maju odbywają się „Dni Kwitnącej Jabłoni” w Grójcu, będące przykładem umiejętnego łączenia festynu ludowego z działalnością oświatową (prelekcje, wystawy produktów rolnych). Również w maju odbywają się „Iłżeckie Dni Kultury” — kostiumowe widowisko historyczne rozgrywane w romantycznej scenerii zamkowych ruin. „Lipskie Dni Powiśla” to przede wszystkim próba odtworzenia zapomnianej już tradycji przewoźników rzecznych. Zawsze w dni czerwcowe, kiedy jak pisał Jan Kochanowski „sobótkę jako czas niesie, zapalono w Czarnym Lesie” — turyści z kraju i zagranicy przyjeżdżają do sławnego miejsca zamieszkania poety — Czarnolasu, by uczestniczyć w „Sobótkach Czarnoleskich”. Natomiast „Święto Puszczy Kozienickiej” stanowi nie tylko znakomitą okazję do przedstawienia prastarych obyczajów myśliwskich, ale także różnorodnych form rekreacji.

W tym krótkim przeglądzie nie sposób pominąć „Szydłowieckiej Wiosny Kulturalnej”, czy organizowanych w szydłowieckim zamku „Biesiad poezji i muzyki” jak i wareckiego „Owocobrania” z kolorowym korowodem tanecznym i licznymi imprezami folklorystycznymi. Udaną formą prezentacji dorobku młodzieży w dziedzinie kultury jest festiwal „Młodością silni”. Dzięki pełnej rozmachu imprezie pn. „Krajobrazy kultury miast i wsi Ziemi Radomskiej” osiągnięto ożywienie działalności na polu kultury w miasteczkach i wsiach.

Tradycje muzealnictwa na Ziemi Radomskiej sięgają pierwszej połowy XIX w., ale pierwsze muzeum (założone przez Polskie Towarzystwo Krajoznawcze w Radomiu) powstało dopiero w październiku 1913 r. Muzeum to zostało prawie całkowicie zniszczone podczas I wojny światowej. W czasie okupacji hitlerowskiej podobny los spotkał ponownie muzeum — zbiory jego uległy poważnemu zniszczeniu, bądź zostały rozgrabione. Począwszy od 1945 r. rozpoczęto prace nad jego renowacją. Muzeum, jako placówka regionalna prowadziło działalność od 1 lipca 1975 r., by przekształcić się następnie w Muzeum Okręgowe. Posiada działy archeologii, etnografii, historii, przyrody i sztuki.

Ekspozycja etnograficzna w Muzeum w Kozienicach

Dział archeologii prowadzi prace naukowo-badawcze na obszarze całego województwa, koncentrując się na badaniach ratowniczych.

Prace działu etnograficznego idą w kilku kierunkach. Współpraca naukowo-badawcza z Muzeum Wsi Radomskiej, współdziałanie z twórcami ludowymi i instytucjami oraz organizacjami zajmującymi się upowszechnianiem ludowej twórczości artystycznej regionu radomskiego, studia i prowadzenie prac dokumentacyjnych oraz organizacja wystaw we własnym muzeum, jak i innych placówkach kultury, m. in. Warszawy, Warki, Kielc, Czarnolasu.

Dział historii koncentruje się na dokumentowaniu dziejów regionu, szczególnie z okresu XIX i XX wieku, jednocześnie stale wzbogacając swe zbiory i organizując ekspozycje.

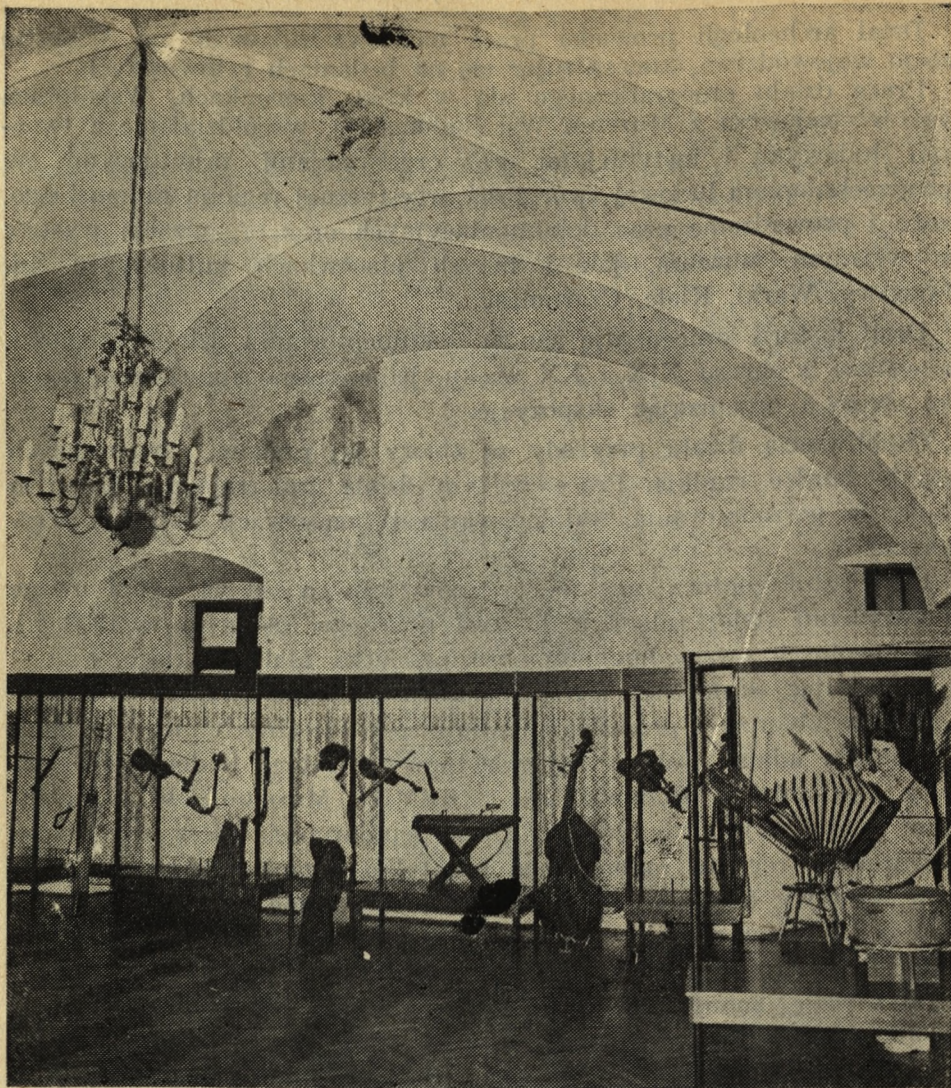
Osobliwością działu przyrody są zbiory jaj ptaków, zawierających gatunki bardzo rzadkie. Prace w tym dziale zmierzają na obecnym etapie do porządkowania, katalogowania i konserwacji kolekcji przyrodniczych.

Dział sztuki oprócz prac wewnątrzmuzealnych skupia swoją uwagę na tworzeniu stałej galerii malarstwa polskiego (otwartej w 1979 r.), ze szczególnym uwzględnieniem obrazów Jacka Malczewskiego.

Poszukując skutecznej formy dalszego zbliżenia środowiska robotniczego do zbiorów i propozycji oświatowo-kulturalnych muzeum, podjęta została udana próba stałej współpracy z załogą Radomskiego Zakładu Mechanizacji Budownictwa „ZREMB”. Muzeum jest organizatorem wielu sesji i konferencji. Dużą popularnością cieszą się wśród mieszkańców regionu radomskiego nie tylko organizowane przez muzeum wystawy (średnio placówkę odwiedza rocznie 20 tys. osób), ale również koncerty muzyki kameralnej z udziałem wybitnych artystów scen krajowych i zagranicznych.

Do bardziej znanych w kraju należy Muzeum im. Jana Kochanowskiego w Czarnolesie (oddział Muzeum Okręgowego) mieszczące się w XIX-wiecznym stylowym dworku. Niestety, smutna to konstatacja, lecz bezpośrednich pamiątek po Kochanowskim zachowało się niewiele. I tylko po okolicznych wsiach krąży legenda o zakopanych skrzyniach z dobrem rodu Kochanowskich. Najcenniejszym eksponatem muzealnym są masywne, żelazne odrzwia renesansowe z dworu Jana Kochanowskiego. Ledwie widoczny herb Korwin i inicjały JK potwierdzają autentyczność odrzwi zdobiących teraz sień wejściową. Za autentyczny uważany jest także wspaniały renesansowy fotel, wyłożony kurdybanem. Siadał na nim podobno sam mistrz Jan.

Wizyta w Czarnolesie pozostawia niezatarte wrażenia. A sprawia to nie tylko sceneria, uroczy park, dobrze utrzymany dworek, ale przede wszystkim te skromne, nieliczne pamiątki, jak również oryginały i kopie dokumentów, listów, pierwszych wydań dzieł poety. I chociaż najciekawsze dla bibliofila starodruki znajdują się w Warszawie i Kra-

Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych w Szydłowcu

kwiecie, miłośnik poezji Kochanowskiego nie przejdzie obojętnie obok czarnoleskich zbiorów, które systematycznie powiększane są o nowe, cenne nabytki. Okazją do tego jest 450 rocznica urodzin poety i zbliżające się 400-lecie śmierci poety.

Muzeum Okręgowe w Radomiu zainicjowało stworzenie Czarnoleskiego Ośrodka Dokumentacyjnego, gromadzącego wszystkie dostępne materiały dotyczące zarówno osoby, jak i dzieła Jana Kochanowskiego.

Jedyną placówką muzealną w kraju, specjalizującą się w problematyce wychodźstwa polskiego jest Muzeum im. Kazimierza Pułaskiego

w Warce, cieszące się ogromną popularnością zarówno w kraju, jak i za granicą, głównie w ośrodkach polonijnych. W ciągu roku odwiedza je około 40 tys. osób, w tym ponad 5 tys. turystów z całego świata, głównie polonii amerykańskiej.

Z roku na rok wzbogacają się zbiory muzeum: dzieła sztuki i pamiątki historyczne, a stały wzrost popularności placówki za granicą powoduje w ostatnich latach napływ cennych darów m. in.: flagi amerykańskiej z okresu wojny secesyjnej, druków i rękopisów związanych z osobami Marii Modrzejewskiej, Władysława St. Reymonta i Ignacego Paderewskiego oraz pobytem sławnych Polaków w Stanach Zjednoczonych. Pomyślnie rozwija się kontakt muzeum z nowojorską Fundacją Kościuszkowską. Coraz częściej, pojawiają się w prasie polonijnej i amerykańskiej artykuły zachęcające do odwiedzenia miejsca urodzenia „ojca kawalerii amerykańskiej” i oczywiście muzeum wareckiego.

Muzeum tworzące zbiór monograficzny istniejącego instrumentarium ludowego wszystkich regionów etnograficznych Polski zostało otwarte w 1975 r. w Szydłowcu. Muzeum Ludowych Instrumentów Muzycznych równoległe do gromadzenia i ekspozycji zbiorów ma za zadanie prowadzić badania nad technologią powstawania instrumentów. W szydłowieckim zamku mieści się Pracownia Konserwacji Zabytków.

Na bazie wcześniej działających muzeów organizacji społecznych — Towarzystwa Przyjaciół Ziemi Iłżeckiej i Towarzystwa Miłośników Ziemi Kozienickiej, powstały muzea regionalne w Iłży i Kozienicach. Muzeum w Iłży posiada interesujące zbiory ceramiki. W Kozienicach wśród eksponatów zakupionych dla mającego tu powstać muzeum konia na uwagę zasługują barwne sztychy angielskie z XVIII w. W Przysusze znajduje się placówka muzealna poświęcona życiu i działalności syna tej ziemi — Oskara Kolberga. Łącznie na terenie województwa znajduje się 10 muzeów, a liczba zwiedzających w 1977 r. osiągnęła liczbę ponad 160 tysięcy.

Teatr

Radomskie tradycje teatralne są nader bogate. Dość wspomnieć, iż wysoce prawdopodobne jest występowanie w tym grodzie teatru Bogusławskiego. W Radomiu debiutowała Eleonora Żuczowska — Halper-towa (1803—1895), znana artystka Teatru Narodowego w Warszawie. Tu też miało miejsce w 1886 r. prapremierowe wystawienie przez trupe Puchniewskiego dramatu Wacława Karczewskiego (pseudonim „Jasień-czyk”) „Lena”, sztuki cieszącej się później niebywałym powodzeniem na scenach Warszawy, Krakowa, Lwowa i Petersburga (jak notują pamiętniki z epoki — publiczność podczas spektakli płakała).

Pamiętajmy, że w XIX w. było niewiele teatrów zawodowych sta-łych (wyłącznie w większych miastach). W Radomiu często były wy-

stawiane sztuki przez przyjezdne teatry zawodowe oraz zespoły amatorskie, a poziom przedstawień i repertuar był oczywiście bardzo zróżnicowany. Pierwszy stały teatr zawodowy powstał w Radomiu dopiero w Polsce Ludowej w 1948 r. jako tzw. scena radomska Teatru w Kielcach, kierowanego przez Hugona Morycińskiego. Kierownikiem artystycznym sceny radomskiej była Hanna Małkowska do czasu powołania jej na stanowisko dziekana PWST w Łodzi. Scena radomska Teatru im. Stefana Żeromskiego w Kielcach zakończyła działalność z początkiem 1976 r.

W 1977 r. powołano w Radomiu teatr o charakterze impresaryjnym i jednocześnie przygotowywano się do skompletowania własnego zespołu. W dniu 10 listopada 1978 r. otworzyła się nowa karta w historii radomskiej kultury — właśnie w tym dniu zainaugurował swą działalność premierą sztuki Aleksandra Maliszewskiego „Droga do Czarnolasu” Teatr Powszechny im. Jana Kochanowskiego. Teatrem kieruje doświadczony reżyser, aktor i dramaturg Zygmunt Wojdan. Mimo stosunkowo krótkiego okresu działalności artystycznej zespół przez niego kierowany dał wiele ciekawych premier, które wzbudziły zainteresowanie nie tylko wśród publiczności Radomia i województwa, ale odbiły się szerokim echem w kraju, czego dowodem jest szereg recenzji m. in. w takich czasopismach jak „Teatr”, „Scena”, „Literatura”, „Życie Literackie”, „Kultura”. Godzi się zaznaczyć, iż teatr ma swą drugą scenę zwaną sceną inicjatyw, gdzie wystawiane są sztuki kontrowersyjne, trudniejsze w odbiorze, bardzo często są to spektakle prapremierowe. W Radomiu dobiega końca budowa budynku dla teatru, a sala w której obecnie odbywają się przedstawienia oddana zostanie do dyspozycji Radomskiej Orkiestry Symfonicznej.

W Radomiu od ponad lat dziesięciu działa amatorski kabaret „Contra”. Założycielem kabaretu był Edward Jabłoński. Od 1972 r. kierownikiem zespołu, reżyserem i autorem tekstów jest Wojciech Twardowski, zaś autorem muzyki Wiktor Szmajda. Podczas krajowych przeglądów „Contra” zdobyła wiele cennych nagród i wyróżnień. Warto chyba podać, że na przykład w 1977 r. odbyło się na terenie województwa 658 przedstawień, koncertów i imprez artystycznych, w których wzięło udział ponad 206 tys. osób. W tej liczbie odbyło się 167 przedstawień teatralnych, w których uczestniczyło ponad 77 tys. osób. Powyższe dane statystyczne wymownie świadczą o żywym zainteresowaniu mieszkańców regionu radomskiego teatrem.

K i n a

W województwie radomskim w omawianym tu czasie było 45 kin, w tym 39 stałych, dysponując liczbą 8 112 miejsc (tylko w kinach stałych). Nie jest to liczba satysfakcjonująca, bowiem na 1 000 ludności stanowi to 11,8 miejsc, podczas gdy analogicznie w województwie war-

szawskim 15,5 miejsc, w katowickim zaś 19. W Radomiu działa prężny Dyskusyjny Klub Filmowy, założony i prowadzony przez zasłużonego działacza Andrzeja Kowalskiego, spełniający istotną rolę w edukacji filmowej mieszkańców miasta, a szczególnie młodzieży.

R a d i o i t e l e w i z j a

Według danych „Rocznika Statystycznego Województwa” w Radomskim w 1977 r. (stan na 31 XII) było 137 tys. abonentów radiowych, w tym w miastach 74 tysięcy, zaś we wsiach 63 tysiące. Natomiast liczba abonentów telewizyjnych kształtowała się następująco: ogółem 112 tysięcy (63 tysiące w miastach i 49 tysięcy we wsiach).

W Radomiu działa przedstawicielstwo Rozgłośni Kieleckiej Polskiego Radia. Radomskie często gości na radiowej antenie ogólnopolskiej, także w telewizji oraz Polskiej Kronice Filmowej. Liczne inicjatywy społeczne mieszkańców województwa, ciekawe imprezy kulturalne odbywające się na radomskiej ziemi są szeroko popularyzowane w krajowych środkach masowego przekazu.

P r a s a

Na Ziemi Radomskiej począwszy od XIX w. zaczęły ukazywać się pierwsze gazety. Wydawane były sporadycznie a ich żywot był krótkotrwały. Pismem świadczącym o randze miasta była „Gazeta Radomska” wydawana od 1884 r. do 1917 r. Okres międzywojenny zaznaczył się stosunkowo dużą ilością tytułów reprezentujących różne grupy polityczne i społeczne.

W Radomiu mieszczą się redakcje gazet: „Życia Radomskiego” i „Słowa Ludu”. „Życie Radomskie”, którego pierwszy numer ukazał się w 1947 r., jest mutacją „Życia Warszawy”. Zespół redaguje pierwszą i ostatnią stronę dziennika, natomiast pozostałe są przedrukiem z „Życia Warszawy”. Dodajmy, iż radomscy dziennikarze drukują także swe artykuły w ogólnopolskiej kolumnie „Życia Warszawy”. „Słowa Ludu”, organ KW PZPR w Kielcach i Radomiu, główną siedzibę ma w Kielcach, natomiast w Radomiu istnieje oddział redakcji, zatrudniający jedenastoosobowy zespół. Miesięcznik społeczno-kulturalny o charakterze regionalnym „Przemiany”, wychodzący w Kielcach — drukuje również materiały o Radomiu i województwie. Jednakże nie może on ze zrozumiałych względów zająć się wyłącznie tematyką regionu radomskiego, czy drukować materiały wyłącznie radomskich autorów. Ponieważ w Radomskim brak jest pisma wyłącznie poświęconego sprawom tegoż regionu, „Wojewódzki Informator Kulturalny”, miesięcznik wychodzący od listopada 1977 r. stara się nie ograniczać do charakteru informacyjnego, lecz pragnie również zamieszczać artykuły problemowe, dotyczące życia kulturalnego Ziemi Radomskiej.

Ponadto w Radomiu działa przedstawiciel Polskiej Agencji Prasowej oraz gazety „Echo dnia”. Istotną rolę w integrowaniu załóg pracowniczych spełniają gazety zakładowe: „Budujemy Elektrownię” (pismo kolportowane jest wśród pracowników 10 przedsiębiorstw), „Życie Załogi” (Zakłady Metalowe im. gen. „Waltera”) oraz „Echo Skórzanych” (Kombinat „Radoskór”).

Biblioteki

Radomskie biblioteki mają swoją bogatą tradycję. Przy szkole pod zarządem Pijarów istniała biblioteka od 1816 r., w której zgromadzono 1 500 dzieł, a jak podają źródła historyczne przy radomskim gimnazjum gubernialnym w 1820 r. także znajdowała się „piękna i liczna biblioteka”. Pierwsza Miejska Biblioteka Publiczna w Radomiu powstała z inicjatywy Marii Kelles-Krauzowej w 1922 r. Obok biblioteki miejskiej działała druga duża Biblioteka Towarzystwa im. Stefana Hempla (założyciela tej placówki w 1927 r.), która w 1939 r. liczyła 11 050 tomów. Podczas II wojny światowej okupant skonfiskował i zniszczył dużą część księgozbioru radomskich bibliotek, a przede wszystkim książki historyczne, naukowe oraz wykazy bibliograficzne. Straty poniesione przez Miejską Bibliotekę Publiczną wskutek wojny wyniosły 5 966 tomów wartości przedwojennej 59 660 zł. Zarząd miasta już 26 stycznia 1945 r., a więc w kilka dni po wyzwoleniu Radomia, przystąpił do organizacji biblioteki. Uroczyste otwarcie nastąpiło 31 maja 1945 r. Księgozbiór liczył wtedy ogółem 39 475 książek zgromadzonych z różnych przedwojennych bibliotek Radomia. W 25 lat później, Miejska Biblioteka posiadała w 12 placówkach już 155 031 woluminów. Obecnie w województwie działa:

- biblioteka wojewódzka,
- 13 bibliotek miejsko-gminnych,
- 1 miejska (Pionki),
- 166 filie biblioteczne,
- 912 punktów bibliotecznych.

Oprócz wymienionych placówek ożywioną działalność prowadzą Wojewódzka Biblioteka Pedagogiczna, Biblioteka Wyższej Szkoły Inżynierskiej oraz liczne biblioteki zakładowe, szkolne, jak również Biblioteka Wojewódzkiego Szpitala Zespolonego.

Według danych Rocznika Statystycznego Województwa w Radomskim istnieje (stan na 31 XII 1977 r.) 235 bibliotek, 910 punktów, 2 oddziały bibliotek dla dzieci. Księgozbiór zaś liczy 1 644 600, a wg danych przez dyrekcje bibliotek — na 1978 r. już 1 728 101 woluminów.

Liczba czytelników w 1976 r. wynosiła 127 510, a w 1978 r. 131 181. Natomiast liczba wypożyczeń kształtowała się następująco: w 1976 r. — 2 252 426, w 1978 r. — 2 346 123 (dane pochodzą od dyrekcji bibliotek).

„Rok bibliotek i Czytelnictwa” — 1977 stał się okazją do podjęcia

szerokiej akcji renowacji i modernizacji istniejących placówek oraz dalszej poprawy warunków ich pracy. I chociaż jeszcze w trudnych warunkach lokalowych pracuje centralna biblioteka wojewódzka w Radomiu, w miarę sił i środków polepsza się praca filii w terenie. Między innymi nowe, piękne pomieszczenia otrzymały biblioteki w Lipsku, Pionkach i Maziarzach. Wojewódzka Biblioteka Publiczna jest organizatorem szeregu imprez popularyzujących czytelnictwo. Corocznie odbywa się Radomska Wiosna Literacka, w której uczestniczą pisarze z całego kraju oraz Dni Literatury Radzieckiej z udziałem wybitnych twórców literaturoznawców, tłumaczy i dziennikarzy. Ta zasłużona dla Ziemi Radomskiej placówka jest inicjatorem ogólnopolskiego konkursu literackiego „O laur Jana z Czarnolasu” i konkursu na exlibris „Jan Kochanowski”.

Wydawnictwa

Ożywioną działalność wydawniczą przejawia Radomskie Towarzystwo Naukowe, wydając szereg pozycji dotyczących regionu m. in. „Rozwój Radomia 1945—1964”, „Przemysł Radomia”, „Powiat Radomski”, album „Radom”. Stałym wydawnictwem RTN-u jest „Biuletyn Kwartalny” ukazujący się od 1964 r. Własną działalność wydawniczą prowadzi Muzeum Okręgowe drukując m. in. szereg katalogów, a od 1964 r. swój własny rocznik muzealny. Wojewódzki Ośrodek Informacji Turystycznej specjalizuje się w wydawnictwach informacyjnych dotyczących regionu (przewodniki, Informatory turystyczno-krajoznawcze, barwne foldery). Wojewódzka Biblioteka Publiczna rozpoczęła w 1977 r. wydawanie Wojewódzkiego Informatora Kulturalnego, jest ona również wydawcą prac dotyczących szeroko pojętej kultury regionu, m. in. książki „Znani i nieznani Ziemi Radomskiej”.

Przy Wydziale Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Radomiu działa rada wydawnicza, która głównie zajmuje się koordynacją poczynań wydawniczych oraz współpracuje z wydawnictwami.

Działalność towarzystw regionalnych

Piękną kartę w dziejach kultury regionu zapisało Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Radomiu założone w 1945 r. Artyści ludowi Ziemi Radomskiej zrzeszeni są w Stowarzyszeniu Twórców Ludowych. Liczni miłośnicy numizmatyki działają w Radomskim Oddziale Polskiego Towarzystwa Archeologicznego i Numizmatycznego, organizując szereg wystaw numizmatycznych, medalierskich i falerystycznych. Oddział PTAiN im. dr Teofila Rewolińskiego w Radomiu należy z racji swych dokonań do znaczących w kraju oddziałów tegoż Towarzystwa.

Koniecznym jest tu wspomnieć o takich zasłużonych dla regionu specjalistycznych towarzystwach kulturalnych jak wspomniany już Dyskusyjny Klub Filmowy, Radomskie Towarzystwo Fotograficzne, Ra-

domskie Towarzystwo Naukowe, Towarzystwo Muzyczne, Stowarzyszenie Społecznych Ognisk Artystycznych oraz Towarzystwo Miłośników Muzeum Jana Kochanowskiego w Czarnolesie.

Działający od 1964 r. Klub Miłośników Radomia i Ziemi Radomskiej przy PTTK jest inicjatorem i współorganizatorem szeregu akcji kulturalnych i popularnonaukowych o znaczeniu ponadregionalnym. Właśnie dzięki inicjatywie Klubu odświeżone zostały gotyckie mury obronne średniowiecznego Radomia, wzniesione za panowania Kazimierza Wielkiego. Podobnych Klubów i stowarzyszeń jest na terenie Radomskiego więcej.

W 1966 r. powstało Towarzystwo Miłośników Ziemi Szydłowieckiej, które jako podstawowy kierunek działania przyjęło opiekę nad zabytkami architektury i sztuki oraz popularyzację kultury ludowej regionu szydłowieckiego („Wiosna Szydłowiecka”). Dzięki staraniom działaczy Towarzystwa zainicjowano w Orońsku „Spotkanie poetów i rzeźbiarzy”, które następnie przekształciły się w plenery rzeźby współczesnej. W 1979 r. jubileusz dziesięciolecia obchodziło Towarzystwo Przyjaciół Rzeźby w Orońsku. Działalność kulturalną prowadzą również na terenie województwa inne stowarzyszenia miłośników regionu jak: Towarzystwo Miłośników m. Warki im. K. Pułaskiego, Przysuskie Towarzystwo Kulturalne im. O. Kolberga, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Iłżeckiej, Towarzystwo Miłośników Ziemi Kozienickiej oraz Towarzystwo Miłośników i Przyjaciół Solca n/Wisłą. Towarzystwa te skupiając w swych szeregach zasłużonych regionalistów i działaczy społeczno-kulturalnych są ważnym czynnikiem inspirującym wśród miejscowego społeczeństwa wiele ważnych imprez i uroczystości kulturalnych.

2. ŚRODOWISKA TWÓRCZE

Plastyka

Sięgając do tradycji godzi się przypomnieć, iż na radomskiej ziemi w miejscowości Orońsko (dziś odbywają się tam ogólnopolskie plenery rzeźbiarskie) żył i tworzył wybitny malarz Józef Brandt, zaś z Radomiem wiąże się mocno postać sławnego polskiego symbolisty, Jacka Malczewskiego. W okresie międzywojennym tworzyli tu malarze: Stanisław Zajączkowski, Władysław Szulc, Aleksander Sarnowicz (uczeń Wojciecha Kossaka) i rzeźbiarz Bolesław Zwoliński. Po wojnie, w sytuacji braku sal wystawowych w zniszczonej stolicy, właśnie w Radomiu odbywały się ogólnopolskie wystawy, będące przez długi okres czasu jedynymi tego rodzaju ekspozycjami plastyki w kraju — utrwalając tym samym rangę miasta, jako ważnego ośrodka sztuk pięknych. Wystawa plastyczna otwarta 1 maja 1945 r. w salach Hotelu Europejskiego dała początek nowemu rozdziałowi w historii malarstwa radomskiego.

Na tej pierwszej powojennej wystawie prezentowali swe prace: Irena Cichowska, Irena Gołuchowska, Halina Hermanowicz, Halina Krysińska, Helena Wysocka, Waław Dobrowolski, Jędrzej Krysiński, Maciej Kluge, Władysław Mikos, Maciej Wierciński i Stanisław Zajączkowski.

Niespotykane dotychczas nagromadzenie potencjału artystycznego spowodowało z jednej strony konieczność otoczenia opieką środowiska plastycznego, zaś z drugiej, potrzebę propagowania sztuki wśród szerszych kręgów społecznych. Z tych potrzeb społecznych zrodziło się Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych w Radomiu — założone 21 czerwca 1945 r. i od tej pory patronujące wielu poczynaniom artystycznym, pełniąc przy tym istotną rolę kulturotwórczą przy organizowaniu społecznego audytorium plastyki.

Środowisko artystów plastyków należy do najliczniej prezentowanych środowisk twórczych. Radomski Oddział Polskich Artystów Plastyków liczy ponad trzydziestu członków. Przy Zarządzie ZPAP w Radomiu powstało także Koło Młodych, skupiając absolwentów wyższych uczelni plastycznych. Twórczość Władysława Kurpiela, Władysława Paciaka, Tadeusza Hajnrycha, Jerzego Likowskiego, Haliny Krysińskiej, Edwarda Kiełtyki, Zbigniewa Karbarza, Andrzeja Minajewa i Witolda Kowalskiego jest coraz bardziej znana w kraju. W Radomiu działa grupa środowiskowa, którą tworzą Leszek Kwiatkowski, Krzysztof Mańczyński, Aleksander Olszewski, Longin Pińkowski. Jej credo artystyczne: mały Radom, małe mieszkanie, mała pracownia, mały format, mała metafora — stąd nazwa grupy M 5. Aktywni twórczo są plastycy najmłodszego pokolenia: Teresa Dudek, Stanisław Z. Kamiński, Bożena Popławska, Janusz Popławski, Stanisław Romańczuk, Małgorzata Strzelec. Na podkreślenie zasługuje ciekawa twórczość Czesława Waszko z Solca n/Wisłą oraz odkrytego niedawno Stanisława Deli, malarza-prymitywisty z Gniewoszowa.

Wyjątkowo bogato przedstawia się działalność wystawiennicza. Nieprzerwanie, począwszy od 1945 r. organizowana jest przez Radomskie Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych ekspozycja pn. „Ogólnopolski Salon Zimowy Plastyki”. Na wystawach tych, będących przeglądem polskiej sztuki współczesnej prezentowane są różne nurty od realizmu a nawet naturalizmu do abstrakcji, pop-artu i malarstwa metaforycznego. Oczywiście niezależnie od tej imprezy o randze krajowej, na Ziemi Radomskiej urządzone są liczne wystawy plastyczne za pośrednictwem Biura Wystaw Artystycznych w Radomiu oraz Muzeum Okręgowego (ambicją którego jest zgromadzenie obrazów Jacka Malczewskiego, by w przyszłości stworzyć stałą galerię obrazów tego malarza).

W 1974 r. powołano w Radomiu filię Łódzkich Zakładów Artystycznych, a w rok później Delegaturę P.P. Pracowni Sztuk Plastycznych.

Tak szeroko prowadzona edukacja plastyczna społeczeństwa zaowocowała licznym kręgiem propagatorów i miłośników sztuki, stworzyła

podwaliny amatorskiego ruchu plastycznego. I tak w Robotniczym Ośrodku Kultury w Pionkach działa od kilkunastu lat dziecięca sekcja plastyczna. Prace dzieci wysyłane były na liczne konkursy plastyczne, krajowe i międzynarodowe zdobywając szereg nagród, medali i wyróżnień. W Radomiu działa Państwowe Ognisko Plastyczne, którego założycielem był malarz Wacław Dobrowolski (zm. 1969 r.). Obecnie od szeregu już lat placówką kieruje historyk sztuki, artysta fotografik, Wojciech Stan. Licznymi plastykami-amatorami opiekowała się Wojewódzka Rada Związków Zawodowych organizując przeglądy plastyki nieprofesjonalnej oraz urządzając ekspozycje indywidualne w ramach stałej wystawy „Człowiek — praca — twórczość”. Na organizowane w Orońsku przez Towarzystwo Przyjaciół Rzeźby, letnie plenery przybywają artyści — rzeźbiarze z Polski, krajów socjalistycznych oraz państw Europy Zachodniej.

Artyści plastycy znani są z wielu cennych inicjatyw, aktywnie współpracując z Pracownią Sztuk Plastycznych wykonują ciekawe opracowania propagandy wizualnej — zapewniając tym samym wyższy poziom estetyki miast i osiedli. Niesłabnącym dużym zainteresowaniem przechodniów cieszą się cykliczne wystawy malarskie w witrynach Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej, stanowiące znakomitą wizytówkę radomskiej plastyki. Można rzec, iż efekt tak wszechstronnej działalności na polu sztuk pięknych składa się w dużym stopniu na pokaźny składniad dorobek kulturalny regionu radomskiego, stanowiąc w dużej mierze o jego interesujących estetycznych walorach.

Muzyka

Sięgając do dawnej przeszłości muzyki polskiej melomani przypomną sobie bez trudu, iż występujący na dworze króla Władysława Jagiełły kompozytor Mikołaj pochodził właśnie z Radomia. Jednakże, jak pisze J. Luboński w swojej monografii o Radomiu z początku XX w., Radom uważany był za miasto niemuzykalne i taka też opinia utrzymywała się w okresie międzywojennym. Renesans zainteresowań muzykalnych miał miejsce po wojnie. Już w czerwcu 1945 r. radomscy miłośnicy muzyki zawiązali Instytut Muzyczny, który następnie zorganizował szkołę muzyczną. Placówka ta, mieszcząca się w budynku przy ul. Waryńskiego, nosi obecnie im. Oskara Kolberga i jest szkołą I i II stopnia. Może poszczycić się, iż jej absolwenci wykładają m. in. w Państwowych Wyższych Szkołach Muzycznych (prof. dr hab. Alicja Helzman, dr Andrzej Dułkiewicz czy Janusz Szlubowski). Od 1953 r. nieprzerwanie — co jest ewenementem w skali kraju — koncertuje amatorska Radomska Orkiestra Symfoniczna, z którą występowała kilkakrotnie światowej sławy skrzypaczka Wanda Wiłkomirska. Jak to już było wspomniane, w Radomiu działa od 1964 r. Towarzystwo Muzyczne.

Ma ono zasłużoną kartę w upowszechnianiu kultury muzycznej. Towarzystwo Muzyczne jest także organizatorem recitali sławnych artystów. Dzięki Towarzystwu na Ziemi Radomskiej występowali wybitni muzycy polscy o światowej sławie.

Wiele klubów robotniczych posiada swoje własne orkiestry, zespoły muzyczne i chóralsne. Cieszą się one dużą popularnością wśród załóg pracowniczych i sięgają też po laury na arenie krajowej. Jednym z wielu przykładów może być zawsze ciepło przyjmowana przez publiczność Radomska Kapela Podwórkowa „Halniacy” działająca przy Klubie Zakładowym „Radoskór”, laureat wielu przeglądów ogólnopolskich. ZDK „Walter” oraz „Radoskór” prowadzą zespoły pieśni i tańca, natomiast przy Klubie Spółdzielczości „Relaks” istnieje grupa wokalnoinstrumentalna wyróżniona przez prof. A. Bardiniego na Ogólnopolskim Przeglądzie Zespołów Amatorskich.

Radom rokrocznie staje się miejscem Centralnych Eliminacji Piosenki Radzieckiej. Radomscy piosenkarze amatorzy: Monika Marciniak, Leszek Trześniewski, Henryk Gawin, Krystyna Łysoniek i Marek Stółowski śpiewali w finale Festiwalu Piosenki Radzieckiej w Zielonej Górze. Dodajmy, że Krystyna Łysoniek jest laureatką Festiwalu Piosenki Studenckiej w Krakowie w 1978 r. W tym miejscu przypomnijmy, że pierwsze kroki na radomskiej pięciolinii stawiali: śpiewaczka operowa Maria Fołtyn, popularni piosenkarze Elżbieta Zakrzewska, Iga Cembrzyńska i Jerzy Połomski. Przykro, że Radom opuścili młodzi muzycy, występujący w znanych zespołach w kraju: (Wojciech Jaske — orkiestra Miliana, Stanisław Zubowski — CRASH, Wojciech Węgliński akompaniuje Markowi Grechucie, a Leszek Trześniewski śpiewa w „Mazowszu”).

Osobne miejsce zajmuje muzyka ludowa. W czasie „Dni Kolbergowskich” w Przysusze, rodzinnym mieście Oskara Kolberga, odbywa się co roku przegląd muzycznych zespołów folklorystycznych. Do czołowych należą kapela Mariana Gumowskiego z Nowego Miasta (występowała m. in. w Jugosławii, na Węgrzech) oraz kapela J. Zarasia z Nieznamierowic, Stanisława Kołazińskiego ze Zdunkowa a także zespoły z Drzewicy, Wysokiej i Zwolenia. Natomiast w Warce działa Miejska Orkiestra Dęta (założona w 1910 r.), która w 1978 r. została wyróżniona dyplomem honorowym Ministra Kultury i Sztuki.

Literatura

Ziemia Radomska to kraina Jana Kochanowskiego, Walerego Przyborowskiego, Wacława Karczewskiego znanego pod pseudonimem Mariana Jasińczyka, Marii Komornickiej. W Wielgiem k/Ilży pracował jako nauczyciel we dworze Karczewskich Adolf Dygasiński. Więzami rodzinnymi związany był z Ziemią Radomską Witold Gombrowicz, który

planował nawet po ukończeniu studiów prawniczych rozpoczęcie aplikacji adwokackiej w Radomiu, na co nie zgodziła się tutejsza palestra. Brat Witolda Gombrowicza, Jerzy, literat, recenzent teatralny „Życia Radomskiego”, położył duże zasługi dla kultury miasta. Był m. in. założycielem Klubu Literackiego w Radomiu.

W okresie międzywojennym tworzyli tu młodzi literaci, o lewicowych poglądach. Ze środowiskiem radomskim związany był Andrzej Wolica, poeta rewolucyjny, członek grupy literackiej „Kwadryga”, więziony wielokrotnie za przynależność do KPP, na łamach radomskiej prasy zamieszczał swe młodzieńcze wiersze i płomiennie apela. Urodzony w 1910 r. w Radomiu Stanisław Skoneczny tu stawiał swe pierwsze kroki jako poeta i komunista. Uczeń radomskiego gimnazjum, Andrzej Piwowarczyk, poeta, prozaik, tłumacz literatury czeskiej był współtwórcą grupy literackiej „Żagwie”, działającej w Radomiu w okresie poprzedzającym wybuch II wojny światowej. Grupie przewodził Stanisław Skoneczny, a należeli do niej oprócz Piwowarczyka: Juliusz Jaśkiewicz, Zygmunt Machnikowski i Tadeusz Żechowski.

W czasie wojny przebywała w Radomiu Elżbieta Gałęcka — Jackie-wiczowa, a jej przeżycia w tym mieście znalazły wyraz na kartach książki „Pokolenie Teresy”. Publicysta Andrzej Szczypiorski, po wojnie pełnił funkcję redaktora naczelnego „Życia Radomskiego”, zaś Tadeusz Zimecki, prozaik i scenarzysta filmowy, rozpoczął pracę jako reporter a potem redaktor w „Życiu Radomskim”. Poeta, prozaik i eseista Jan Bolesław Ożóg w latach 1944—1951 mieszkał w Radomiu gdzie był nauczycielem języka polskiego m. in. w Liceum im. Jana Kochanowskiego.

Niestety, Ziemia Radomska nie wykształciła własnego środowiska literackiego. Radomska grupa młodych poetów (Jan Bolesław Ożóg, Stanisław Skoneczny, Andrzej Piwowarczyk) rozproszyła się po kraju. Działający od 1948 r. Klub Literacki, któremu kilkanaście lat przewodniczył Jerzy Szymkowicz-Gombrowicz, zajmował się głównie propagowaniem literatury, urządzając wiele spotkań literackich m. in. z Władysławem Broniewskim i innymi sławnymi pisarzami polskimi. Z Klubem Literackim współpracował zamieszkały wówczas w Radomiu Jerzy Jędrzejewicz, wybitny tłumacz dzieł literatury rosyjskiej i radzieckiej. Równie barwną jak Jerzy Szymkowicz-Gombrowicz postacią radomskiego środowiska literackiego był Jan Gauze (zm. 1978 r.) autor przygodowych książek ze swego pobytu w Brazylii oraz książki dziejów Radomia podczas rewolucji 1905 roku. Radomski lekarz Zacheusz Pawlak, były więzień Majdanka, jest autorem znanej w kraju i wydanej także w RFN książki wspomnieniowej „Przeżyłem”. Przez wiele lat z Radomiem związany był miejscem zamieszkania oraz działalnością naukową, historyk literatury, znany edytor dzieł Stefana Żeromskiego doc. dr Zdzisław Jerzy Adamczyk, pracownik naukowo-dydaktyczny Instytutu

Filologii Polskiej WSP w Kielcach. Duże znaczenie miała praca Klubu Literackiego w środowisku młodzieżowym szczególnie z młodzieżą szkolną, która w Klubie Literackim mogła konfrontować swe uzdolnienia literackie. Radomski region chociaż płodny w talenty literackie nie zazna-czył swego piętna w kształtowaniu obrazu współczesnej literatury pięknej. Prężny Korespondencyjny Klub Młodych Pisarzy przy Zarządzie Wojewódzkim Związku Socjalistycznej Młodzieży Polskiej zdaje się zapowiadać pewne zmiany na lepsze.

Twórcy ludowi

Autentyczna twórczość ludowa wsi w Radomskim zdaje się wymownie świadczyć, że mamy obecnie do czynienia z prawdziwą eksplozją sztuki ludowej.

Jedną z najliczniej reprezentowanych dyscyplin sztuki w województwie radomskim jest rzeźba. Nestorem rzeźbiarzy był Leon Kudła (1876—1964) ze Świerży Górnych k/Kozienic. Jego prace rzeźbiarskie w drzewie cechuje zwartość i zarazem ekspresja, przeważa tematyka wiejska. Rzeźby Kudły zaznaczają się bogatą polichromią. Rzeźbiarzem ludowym, którego prace znajdują się w wielu zbiorach w kraju i za granicą (RFN, USA, Belgia, Francja, Argentyna, Szwecja) jest Stanisław Denkwicz (ur. 1913 r.) z Jedlni Kościelnej. Tematyka jego lipowych i przeważnie polichromowanych rzeźb i płaskorzeźb nie ogranicza się tylko do odzwierciedlenia życia Puszczy Kozienickiej. Denkwicz stara się również w swej sztuce zarejestrować współczesne przemiany społeczne, stąd takie tematy jak np. elektrownia „Kozienice”.

Nosicielem autentycznych tradycji ludowych stali się oprócz niego Stefan Ślaskiński i Stanisław Kuchcik. Denkwicz znalazł w Kozienickim grono naśladowców. Są wśród nich znani i uznani w Polsce ludowi rzeźbiarze: Grzegorz Szewczyk, dla którego jak pisze dr Stefan Rosiński — „rzeźba stała się przygodą życia”, Stanisław Piwoński z zawodu kierowca, Romuald Baryłowicz pracownik elektrowni, czy Rudolf Marciniak. Duże zainteresowanie muzeologów i prywatnych kolekcjonerów wzbudzają prace Władysława Gruszczyńskiego z Radomia, wypowiadającego się najczęściej w monumentalnej i zarazem dynamicznej wielopostaciowej rzeźbie. Od momentu „odkrycia” jego pasji przez pracownika muzeum radomskiego w 1972 r. nieprzerwanie tworzy uczestnicząc w licznych wystawach i konkursach, gdzie zdobywa czołowe lokaty. Ciekawie prezentuje się także twórczość Józefa Kuchcika z Dąbrowy Kozłowskiej, Jana Kamińskiego z Wólki Zamojskiej i Zygmunta Fیزی z Florianowa.

Bogate tradycje ma ludowe kowalstwo artystyczne. Zdobnictwo wozów konnych, okucia drzwiowe, kraty okienne, krzyże, ozdobne świeczniki i lichtarze odznaczają się ciekawą ornamentyką. Duże możliwości

dekoracyjne prezentują prace: Kazimierza Markiewicza z Wierchowin, Konstantego Kowalczyka z Gruszczyzna, Franciszka Górki z Wólki Lesiowskiej, Krzysztofa Jakubiaka z Rajca i Pawła Kacy z Brzezinek Starych. Wśród twórców ludowych nie zabrakło malarzy, wśród których na szczególną uwagę zasługuje Antoni Jopkiewicz ze Skaryszewa oraz Stanisław Dela. Ich oryginalne malarstwo zyskało sobie powszechne uznanie w kraju.

Sztukę wycinankarek ludowych z powodzeniem kontynuują Genowefa Czachor i Józefa Wawer z Głowaczowa.

Nestor twórców ludowych St. Denkwicz z Jedlni Kościelnej przy pracy

Na uwagę zasługuje dawny strój, haft i tkanina ludowa tej ziemi, osiągając wysoki poziom artystyczny, niestety, obecnie prawie całkowicie wyparte przez wyroby przemysłowe.

Region radomski słynął niegdyś z garncarstwa. Dziś dzięki działalności działu etnograficznego Muzeum Regionalnego, a obecnie Muzeum Wsi Radomskiej oraz „Cepelii” garncarstwo tradycyjne i współczesne pomyślnie rozwija się w dwóch ośrodkach ceramicznych: Ilży i Głowaczowie. Na wyróżnienie zasługują prace nieżyjącego już, wybitnego artysty ludowego Stanisława Pastuszkiewicza oraz Wincentego Kitowskiego, Jadwigi i Stanisława Kosiarskich z Ilży oraz Oficjałskich (ojca i syna z Głowaczowa).

3. ZABYTKI KULTURY I ICH OCHRONA

Ziemia Radomska ze swymi zabytkami kultury i sztuki stanowi atrakcyjny dla turysty teren. Sam Radom należy do tych nielicznych miast będących czytelnymi kronikami swej wielowiekowej historii, a szczególnie tradycji osadniczej. Np. na skraju doliny rzeki Mlecznej zachowało się dobrze grodzisko Piotrówka. Stary Radom jest terenem osadnictwa wczesnośredniowiecznego datowanego na podstawie badań archeologicznych na wiek VIII. Do ciekawszych zabytków starego Radomia zaliczyć należy: dawny kościół św. Wacława położony w południowej części pl. Stare Miasto, wzniesiony około 1300 r. następnie wielokrotnie przebudowywany; mury obronne przy ul. Wałowej, kościół parafialny św. Jana Chrzciciela, wzniesiony w latach 1360—1370, jako Fara Nowego Radomia. Wśród kamieniczek radomskiego rynku jedna z nich zyskała sobie legendarną sławę. Jak utrzymuje dziejopis Radomia ks. Jan Wiśniewski (1876—1943) w domu tym mieszkała Esterka, ulubienica Kazimierza Wielkiego. Interesującymi zabytkami miasta są: kolegium pijarskie budowane w latach 1737—1756, ratusz według projektu Henryka Marconiego (1845—1847), kościół i klasztor O.O. Bernardynów (zakon ten uzyskał zgodę na osiedlenie się w królewskim mieście Radomiu w 1468 r. od Kazimierza Jagiellończyka). Do najcenniejszych zabytków Radomia należy klasycystyczny gmach dawnej Komisji Województwa Sandomierskiego, obecnie gmach Urzędu Wojewódzkiego i Miejskiego. Zaprojektowany został w 1822 r. przez Antoniego Corazziego, a zbudowany w latach 1825—1827. Rzesze turystów odwiedzają Czarnolas, gdzie w 1961 r. powstało, o czym już pisaliśmy, Muzeum Jana Kochanowskiego. W Ilży zachowały się ruiny zamku z I połowy XIV w. oraz zabytkowy zespół kościelny z 1603 r., a w Kozienicach oficyny zespołu pałacowego Stanisława Augusta (1776—1782). W Orońsku w rozległym parku krajobrazowym znajduje się zespół dworski o charakterze romantycznym będący od 1877 r. własnością wybitnego malarza, Józefa Brandta. Przysucha stanowiąca interesujący przykład osad-

nictwa polskiego doby oświecenia (miasto ma trzy rynki tzw. niemiecki, żydowski i katolicki) zaprasza do zwiedzenia swych zabytków, a przede wszystkim Muzeum im. Oskara Kolberga. Szydłowiec to jeden z najcenniejszych zespołów urbanistyczno-architektonicznych Ziemi Radomskiej. Późnogotycki kościół parafialny, gotycko-renesansowy zamek oraz późnorenansowy ratusz są wyjątkowo ciekawymi zabytkami godnie odnotowanymi w historii architektury polskiej.

Na zakończenie tego bardzo skróconego przeglądu trudno nie wspomnieć o Zwoleniu, gdzie w Kaplicy Kochanowskich znajdują się epitafia tego rodzaju. Tu też spoczywa poeta Jan Kochanowski (epitafium z jego popiersiem pochodzi z około 1610 r.).

Mimo wielu wysiłków szczupłe kadry konserwatorskie nie są w stanie roztoczyć jednocześnie opieki nad licznymi zabytkami rozproszonymi na terenie regionu radomskiego. W sukurs Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków oraz pracownikom Muzeum Okręgowego, Archiwum Wojewódzkiego i Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej, przychodzą miłośnicy Ziemi Radomskiej, działacze społeczni i młodzież szkolna. Członkowie Klubu Miłośników Radomia i Ziemi Radomskiej, członkowie RTN, PTAiN, PTH, PTG, harcerze szczepu „Starówka”, pełnią obowiązki społecznych opiekunów zabytków. Zmienia się pod wpływem działalności człowieka Ziemia Radomska, zmienia się jej krajobraz. Dlatego musimy pamiętać także o konieczności ochrony unikalnych pomników przyrody, które winny być chronione na równi z zabytkami kultury i sztuki. Stąd inicjatywa Zarządu Wojewódzkiego Ligi Ochrony Przyrody o wyłączenie spod gospodarki leśnej dalszych partii Puszczy Kozienickiej, jak również budowę kolejnych oczyszczalni ścieków, by zachować czystość wód Pilicy, Mlecznej i Zagożdżonki. Wtedy doliny tych rzek staną się atrakcyjnym terenem wypoczynkowym dla mieszkańców Ziemi Radomskiej.

ANDRZEJ MĘDRZYCKI

X. TURYSTYKA I SPORT

1. FUNKCJE I WALORY TURYSTYCZNO-WYPOCZYNKOWE WOJEWÓDZTWA

Przez obszar województwa radomskiego przebiega kilka ważnych szlaków komunikacyjnych, z których szczególne znaczenie mają: międzynarodowa droga E-7 Warszawa — Kraków, trasa T-12 Lublin — Piotrków Tryb. oraz droga Nr 30 Radom — Tarnobrzeg — Rzeszów. Już tylko ten fakt decyduje, że miasto i region odwiedza rokrocznie wielu turystów zarówno krajowych jak i zagranicznych.

Ruch turystyczny ma charakter tranzytowy. Turystyka pobytowa występuje w ograniczonych rozmiarach. Region choć mało konkurencyjny pod względem walorów środowiska przyrodniczego dla północnych, czy południowych części kraju, posiada duże kompleksy leśne tj. kompleks Puszczy Kozienickiej, Stromeckiej, Pilickiej, Iłżeckiej i Zawadowskiej. Atrakcyjnymi fragmentami przyrody w województwie jest 7 rezerwatów przyrody o łącznej powierzchni 636 ha. Dla celów wypoczynkowych wykorzystywane są także stosunkowo małe fragmenty rzek: Wisły, Pilicy, Iłżanki, Jeziorki, Radomki oraz sztuczne akweny: w Toporni, Drzewicy, Radomiu-Borkach, Pionkach, Szydłowcu, Chlewiskach oraz najnowszy oddany do użytku w 1977 r. w Jedlni-Letnisko.

W sumie walory środowiska województwa radomskiego sprawiają, że główne zainteresowania turystów z innych regionów kraju koncentrują się na walorach kultury narodowej, pamiątkach historycznych, miejscach martyrologii, bądź też ośrodkach tradycyjnej kultury ludowej. Pod tym względem obszar województwa należy do bardzo atrakcyjnych.

Z zabytków budownictwa i architektury uwagę zwracają obiekty o historycznym znaczeniu, jak kościół św. Wacława w Radomiu oraz zachowane partie zamku biskupów krakowskich w Iłży (XIV w.), radomska fara p. w. św. Jana posiadająca znaczne partie dawnej budowli kazimierzowskiej (XIV w.), gotycki kościół parafialny w Odechowie wzniesiony z fundacji Jana Długosza (XV w.), kościół parafialny w Siennie, kościół i zamek w Szydłowcu (XV w.), kościół i klasztor bernardynów w Radomiu, zamek w Drzewicy (XVI w.), renesansowy ratusz w Szydłowcu, dwór Pułaskich w Warce (XVII w.), gmach Komisji Województwa Sandomierskiego (dziś siedziba Urzędu Wojewódzkiego) dzieło Antoniego Corazziego oraz kolegium pijarskie w Radomiu

(XVIII w.), ratusz projektu Henryka Marconiego w Radomiu (XIX w.), klasycystyczne centrum Radomia i inne.

Wśród kolekcji muzealnych podkreślić należy zbiory Muzeum Radomskiego, gdzie dostrzec można płótna artystów związanych z Ziemią Radomską: Jana Karmańskiego, Karola Hoppena, Józefa Brandta, Hipolita Pinko i Jacka Malczewskiego, a także wielu innych znakomitych twórców jak: Władysława Maleckiego, Aleksandra Sarnowicza, Franciszka Kostrzewskiego czy Józefa Chełmońskiego.

Bardzo interesujący a zarazem unikalny w skali krajowej jest zbiór instrumentów ludowych w szydłowieckim zamku, fascynują bogatym materiałem dokumentalnym pamiątki po Kazimierzu Pułaskim zgromadzone w muzeum w Warce.

Bogate, aczkolwiek jeszcze niezupełnie odkryte, są walory sztuki ludowej województwa radomskiego. Jej elementy uległy częściowemu lub nawet całkowitemu zatarciu w innych regionach kraju, poddając się wpływowi sąsiednich, silniejszych kulturowo regionów, przetrwały do dziś prawie w niezmienionym stanie. Szczególnie sugestywnie oddziałują na umysł estetyczny wycinanki i pająki z regionu Przysuchy, wytwory sztuki snycerskiej z okolic Jedlni, ilżecka ceramika z charakterystyczną ornamentyką, wspaniałe rzeźby twórców z okolic Jedlni i Kozienic, skąd pochodził najbardziej znany w kraju nestor polskich rzeźbiarzy ludowych Leon Kudła oraz przedmioty kowalstwa artystycznego.

Ogromne zasługi w odkrywaniu i szerokiej popularyzacji tradycji kultury ludowej województwa radomskiego ma powstałe w 1975 r. Muzeum Wsi Radomskiej. Placówka ta gromadzi i ewidencjonuje zbiory, otacza opieką twórców, organizuje szereg wystaw w tym wiele o zasięgu ogólnokrajowym.

Obecnie na obrzeżach Radomia powstaje jeden z największych w kraju parków etnograficznych, którego otwarcie winno mieć istotne znaczenie dla artystycznej aktywizacji regionu. Na powierzchni ponad 20 ha, tuż przy międzynarodowej trasie E-7 zgromadzone zostaną wszystkie najcenniejsze eksponaty kultury ludowej a w szczególności związanej z obszarami Puszczy Kozienickiej. Od budynków gospodarczych, mieszkalnych, młynów i spichrzów, warsztatów bednarskich, kuźni i warsztatów garncarskich do przedmiotów sztuki ludowej.

Ziemia Radomska szczyci się chlubną przeszłością w walce o wyzwolenie narodowe i społeczne. Świadczą o tym tysiące mogił żołnierzy i bojowników na cmentarzach wsi, miast, w lasach przy skrajach dróg. Lata bohaterskich walk powstania 1863 r. upamiętnia pomnik dowódcy powstańców województwa radomskiego Dionizego Czachowskiego, wystawiony przy szosie Ilża — Lipsko za wsią Krępa — miejscu śmierci bohatera.

Liczne groby żołnierzy polskich spotkać można na wielu cmentarzach wiejskich i miejskich. Najwięcej miejsc bohaterskich zmagani o wolność pochodzi z okresu II Wojny Światowej. Podczas wielkiej ofensywy Armii Czerwonej teren województwa radomskiego był widownią jednej z największych bitew, która rozegrała się pod Studziankami. Zwycięstwo polskiego i radzieckiego oręza stało się punktem przełomowym w ciężkich bojach o przyczółek warecko-magnuszewski. Pole walki upamiętnia dziś czołg — mauzoleum we wsi Studzianki, szkoła pomnik im. Bohaterów Westerplatte z izbą pamięci. W pobliskim Mniszewie otwarty został największy w kraju skansen bojowy I Armii Wojska Polskiego.

2. REJONY WYPOCZYNKU, BAZA TURYSTYCZNA

W opracowanym w 1978 r. programie rozwoju kultury fizycznej i turystyki w województwie radomskim wyodrębniono sześć stref rekreacyjno-wypoczynkowych:

- rejon nadpilicki o pow. 890 km² i chłonności do 85 tys. osób,
- rejon Puszczy Kozienickiej o pow. 810 km² i chłonności do 77 tys. osób,
- rejon przysusko-szydłowiecki o pow. 530 km² i chłonności do 13 tys. osób,
- rejon grójecki o pow. 180 km² i chłonności do 4 tys. osób,
- rejon Solca n/Wisłą o pow. 150 km² i chłonności do 5 tys. osób,
- rejon Domanowic i Murska o pow. 170 km² i chłonności do 4 tys. osób.

Pełne wykorzystanie walorów środowiska przyrodniczego w wymienionych rejonach wiąże się ściśle z rozwojem bazy turystyczno-wypoczynkowej. Pod koniec 1978 r. województwo radomskie dysponowało 1624 miejscami noclegowymi w obiektach ogólnodostępnych, w tej liczbie 1053 stanowiły miejsca sezonowe.

Przyjęty do realizacji program preferuje dalsze zagospodarowanie turystyczne rejonów wypoczynkowych wzdłuż rzek Pilicy i Wisły, Puszczy Kozienickiej oraz w sąsiedztwie Radomia. Zagospodarowanie turystyczne regionu obejmuje zadania mające na celu stałe podnoszenie poziomu obsługi ruchu turystycznego oraz sprostanie rosnącym potrzebom w zakresie wypoczynku po pracy. Należy tu wymienić zagospodarowanie dróg komunikacyjnych (parkingi, stacje benzynowe), obiekty gastronomiczne, podniesienie estetyki, a szczególnie stanu sanitarnego miejscowości i rejonów turystycznych itp.

Efekty realizacji tych zadań są już widoczne. Na koniec 1978 r. baza gastronomiczno-handlowa woj. radomskiego wzrosła do 193 zakładów o łącznej ilości prawie 12 tys. miejsc konsumpcyjnych. Wizytówkę ostatnich dokonań w tym zakresie mogą stanowić: restauracja

„Rycerska” w Iłży oraz kawiarnie w hotelu „Chemik” w Fionkach i w Domu Technika w Radomiu. Systematycznej poprawie ulega jakości 14 ośrodków wypoczynku sobotnio-niedzielnego. Hotel w Tomczycach, zajazd i skansen w Mniszewie, nowe bazy wypoczynkowe w Garbatce, Pionkach i Zwoleniu oraz zmodernizowane istniejące ośrodki w Kozienicach, Białobrzegach, Jedlińsku i Toporni stanowią niezaprzeczalny dowód postępu w tej dziedzinie.

Szczególnie chętnie odwiedzana miejscowością przez zwolenników wypoczynku nad wodą jest Jedlnia-Letnisko ze znajdującym się tam największym skansenem na terenie województwa. Tu koncentruje się również główna baza żeglarska. Dodatkową atrakcją dla wypoczywających stanowi sąsiedztwo Puszczy Kozienskiej. Leśne dukty znakomicie nadają się do uprawiania turystyki pieszej i narciarskiej. Tędy, tzw. traktem królewskim, dotrzeć można do puszczańskiego matecznika, którego szczególne walory krajobrazowe jawią się wczesną wiosną.

Położony niedaleko stąd Ośrodek Wypoczynku Świątecznego w Kozienicach, dzięki gruntownej modernizacji, stał się obiektem wielofunkcyjnym sprzyjającym zarówno uprawianiu turystyki pobytowej jak i czynnego relaksu w dni wolne od pracy. Obok kąpieli i wędkowania oraz żeglowania można korzystać tu z kortów tenisowych, a także odbywać długie spacerunki po okolicznych lasach.

Stadion „Radomiaka” w Radomiu

Z innych miejscowości chętnie odwiedzanych przez turystów należy wymienić położone nad Radomką, przy międzynarodowej trasie E-7 — Jedlińsk i Białobrzegi oraz nadpilicką Warkę, która obok Kozienic dysponuje najlepszą bazą turystyczną w województwie radomskim.

Wszystkie wymienione miejscowości mają bardzo dogodne połączenia komunikacyjne z Radomiem. Obok ośrodków komunikacji państwowej (PKS, PKP, WPKM) usługi przewozowe świadczą wojewódzkie przedsiębiorstwa turystyczne, dysponujące głównym taborem w ilości około 30 autokarów.

Z różnych form turystyki korzysta rocznie w województwie radomskim blisko 1 mln osób. Dużą uwagę przywiązuje się do przygotowania wysoko wykwalifikowanej kadry obsługującej ruch turystyczny. Obecnie obsługą tą zajmuje się w województwie 7 biur podróży i organizacji turystycznych: PBP „Orbis”, OST „Gromada” (z ekspozyturami w Białobrzegach, Zwoleniu i Kozienicach), SBT „Turysta”, „Juwentur”, PZMot., WPT „Radom-Tourist” (z oddziałami w Grójcu i Szydłowcu) oraz PTTK. Zatrudniają one takich specjalistów, jak przewodnicy turystyczni, przewodnicy turystyki kwalifikowanej, piloci wycieczek krajowych i zagranicznych, organizatorzy turystyki itp. Dla podniesienia poziomu obsługi podjęte zostały działania zmierzające do poprawy organizacji pracy, zwiększenia efektów ekonomicznych oraz systematycznego podnoszenia kwalifikacji kadry specjalistycznej, szczególnie pilotów wycieczek krajowych, informatorów turystycznych i organizatorów turystyki.

Godne podkreślenia są wzbogacane z każdym rokiem formy turystyki pobytowej ze szczególnym uwzględnieniem imprez dla młodzieży. M. in. z inicjatywy Kuratorium Oświaty i Wychowania i Wojewódzkiego Domu Kultury organizowane są coroczne wakacje kulturalne dla uczniów szkół średnich. Prowadzi się na nich zajęcia ze scenografii, krytyki teatralnej, muzyki, dziennikarstwa oraz socjologii. Do innych interesujących form pracy można w tej dziedzinie zaliczyć organizowane w ramach letniej akcji wypoczynkowej plenery plastyczne w ośrodku szkoleniowo-wypoczynkowym ZW ZSMP w Turnie oraz przeglądy dziecięcych teatrów lalkowych.

3. UPOWSZECHNIENIE KULTURY FIZYCZNEJ

Upowszechnienie kultury fizycznej i sportu oraz szersze, pełniejsze zaspokojenie potrzeb społecznych w tym zakresie stanowi integralną część społeczno-gospodarczego programu rozwoju województwa radomskiego. Szczególnie ważna rola w tym procesie przypada szkole, przed którą stawiane są nowe i zwiększone zadania.

W 1975 r. odnotowano pierwszy sukces organizacyjny powołując w szkołach podstawowych na terenie województwa 21 klas o poszerzo-

nym programie zajęć wychowania fizycznego. Liczba tych klas wzrasta systematycznie z każdym rokiem.

W pobliskich Pionkach prowadzi się systematyczną naukę pływania dla dzieci z przedszkoli i uczniów klas I—IV z czterech istniejących tam szkół podstawowych. Masową naukę pływania dla dzieci podjął również radomski klub sportowy „Czarni”.

W dyspozycji szkół na terenie województwa znajdowało się w r. 1973 blisko 120 sal gimnastycznych, 33 boiska do gier wielkich, 498 boisk do gier małych, 18 bieżni okólnych, 112 bieżni prostych, 299 szkodni w dal, 77 rzutni, 38 „zielonych sal gimnastycznych”, 4 baseny otwarte, 10 strzelnic i 15 ścieżek zdrowia.

Stan bazy do zajęć wychowania fizycznego ulega powolnej, lecz stalej poprawie. Pod koniec lat siedemdziesiątych o nowe szkolne obiekty sportowe wzbogaciły się takie miejscowości jak: Policzna, Stromiec, Grójec, Pionki, Warka, Kozienice i Radom.

Jednym z trwałych efektów organizacyjnych radomskiego sportu szkolnego stanowią organizowane rokrocznie Olimpiady Młodzieży. W r. 1980/81, w czwartej z kolei imprezie tego typu startowało 40 tys. dziewcząt i chłopców: 319 szkół i ponad 50 tys. młodzieży uczestniczyło w różnych imprezach sportowych. Z każdym rokiem obserwuje się ściślejszą i bardziej konkretną w formie współpracę szkół z klubami sportowymi. Ta coraz mocniejsza więź i właściwe zrozumienie wspólnych celów przynoszą obustronne korzyści. Są najlepszym gwarantem prawidłowego rozwoju sportowych talentów.

Na terenie województwa radomskiego działały w omawianym tu czasie 32 kluby sportowe (dane na 31 XII 1980 r.), zrzeszające 4 800 zawodników w 87 szkołach. Największe i najstarsze z nich to: RKS „Broń”, RKS „Radomiak”, KS „Czarni”, MKS „Radomka”, i „Proch”

Zlot turystyczny w Warce

Pionki. Pracę 20 dyscyplin sportowych koordynują okręgowe związki i komisje sportowe. Nad szlifem formy podopiecznych czuwa 166 szkoleniowców, w tym 50 trenerów i 116 instruktorów. Mimo skromnej w sumie bazy materialnej, obejmującej 17 stadionów, 79 boisk, 20 kortów i 10 sal gimnastycznych — obiektów nie zawsze dobrej jakości — radomski sport poczynił w ostatnich latach wyraźne postępy. W rozgrywkach szczebla centralnego występowały wówczas: siatkarki „Radomki”, siatkarze „Czarnych”, bokserzy „Broni”, którzy szczytą się swoim wychowaniem i jedynym medalistą olimpijskim Ziemi Radomskiej — Kazimierzem Paździorem, piłkarze „Radomiaka” i „Broni”, tenisistki stołowe SKS LZS Wsola i AZS Radom, tenisistki stołowe „Broni”, szachyści „Budowlanych”, łuczniczki „Startu”, sekcja kometki AZS Radom i lekkoatleci — reprezentacja Wojewódzkiej Federacji Sportu.

Do krajowej czołówki zaliczani są ponadto kolarze torowi radomskiej „Broni”, jeźdźcy LKJ „Kozienice” oraz kajakarze drzewickiego „Gerlacha”.

Coraz większą rolę w popularyzacji kultury fizycznej na terenie województwa radomskiego spełnia obok renomowanych klubów związkowych Zrzeszenie Ludowe Zespoły Sportowe. Skupia ono w swych szeregach ponad 20 tys. członków. Przewodzą więcej sportowcy z Kozienic, Przysuchy, Jasiénca, Kazanowa, Tczowa, Borkowic, Przyłęku, Zakrzewa i Radomia. Sportowi wiejskiemu należy przypisać największy postęp w ostatnich latach. Medale i tytuły mistrzów Polski zdobyli m. in.: jeźdźcy LKJ Kozienice, siatkarki Radomki i zapaśnicy z Borkowic.

Niezależnie od sportu wyczynowego wiele miejsca w prowadzonej działalności LZS zajmuje sport masowy. W Igrzyskach Pracowników Gospodarki Żywnościowej uczestniczy w każdym roku kilkanaście tysięcy osób.

Szerokim umasowieniem kultury fizycznej zajmują się również na terenie województwa radomskiego: Towarzystwo Krzewienia Kultury Fizycznej oraz Szkolny Związek Sportowy. Podobną działalność prowadzą Liga Obrony Kraju, Polski Związek Motorowy, Okręgowy Związek Żeglarski, ZSSP Start, Wojewódzki Ośrodek Sportu i Rekreacji oraz Aeroklub Radomski.

Na podkreślenie zasługuje ilość organizowanych imprez masowych oraz ich uczestników. Tylko sam TKKF prowadzi 88 ognisk, które skupiają około 40 tys. członków i działają na terenie zakładów pracy i osiedli mieszkaniowych. Do prowadzących Ognisk należą: TKKF „Blok”, „Lotnik”, „Walter” i „Radoskór”.

Radomski sport masowy i jego organizatorzy mają już dobrą opinię w kraju. Cała organizacja stanowi często wzór do naśladowania dla najlepszych, a poszczególne Ogniska raz po raz sięgają po nagrody i wy-

różnienia w ogólnopolskim współzawodnictwie. Ognisko TKKF „Blok” ma np. w swoim dorobku zdobycie jednej z czołowych lokat w ogólnopolskim konkursie „Sport i rekreacja w osiedlu mieszkaniowym”.

- T. 1: 1964 z. 1.
T. 2: 1965 z. 1, 2, 3/4.
T. 3: 1966 z. 1, 2, 3, 4.
T. 4: 1967 z. 1, 2, 3, 4.
T. 5: 1968 z. 1, 2, 3/4.
T. 6: 1969 z. 1/2, 3, 4.
T. 7: 1970 z. 1/2, 3/4.
T. 8: 1971 z. 1/4.
T. 9: 1972 z. 1/2, 3/4.
T. 10: 1973 z. 1/2, 3/4.
T. 11: 1974 z. 1/2, 3/4 + dod.
T. 12: 1975 z. 1/2, 3/4.
T. 13: 1976 z. 1/2, 3, 4.
T. 14: 1977 z. 1, 2, 3, 4.
T. 15: 1978 z. 1, 2—4.
T. 16: 1979 z. 1, 2, 3, 4.
T. 17: 1980 z. 1, 2, 3, 4.
T. 18: 1981 z. 1, 2—4.
T. 19: 1982 z. 1, 2, 3—4.
T. 20: 1983 z. 1—2.

W Centrum Rzeźby Polskiej w Orońsku przy pracy art. rzeźbiarz T. Korpalska z Gdańska

SPIS TREŚCI

	Str.
I. Wstęp, Stanisław Ośko	3
II. POŁOŻENIE WOJEWÓDZTWA W CENTRALNEJ CZĘŚCI POLSKI	
Stefan Witkowski, Zofia Czempińska	5
III. PRZEMIANY SPOŁECZNE, Stefan Witkowski	25
IV. PRZEMYSŁ, Tadeusz Kwiatkowski	39
V. ROLNICTWO, Jan Piwowar	57
VI. LEŚNICTWO I GOSPODARKA LEŚNA, Andrzej Kowalczewski	71
VII. WARUNKI BYTOWE LUDNOŚCI, Stefan Witkowski	77
VIII. OŚWIATA I NAUKA, Stanisław Ośko	91
IX. KULTURA I SZTUKA, Marek Bielski	103
X. TURYSTYKA I SPORT, Andrzej Mędrzycki	121

WYDAWNICTWA ZWARTE
RADOMSKIEGO TOWARZYSTWA NAUKOWEGO W LATACH 1964—1984

1. Rozwój Radomia 1945—1964. Red. Stefan Witkowski, Radom, 1964 s. 240.
2. Rocznik statystyczny miasta i powiatu Radom 1965, Radom 1965, s. XLVII, 313.
3. Witkowski St.: Informator. Radom 1967, s. 15.
4. Program rekonstrukcji usług w m. Radomiu w latach 1966—1985, Radom 1968, s. 143.
5. Radomska Wytwórnia Telefonów 1938—1968. Red. Stefan Witkowski, Radom, 1968, s. 107.
6. Zabytki Ziemi Radomskiej. Gromadzenie i ochrona. Red. Wojciech Kalinowski, Radom 1969 s. 95.
7. Przemysł Radomia. Red. Stefan Witkowski, Lublin 1970 s. 202.
8. Bróz Edward, Cieśliński Stanisław: Przewodnik przyrodniczy po okolicach Radomia, Radom 1971 s. 92.
9. Powiat lipski. Geograficzno-ekonomiczne problemy współczesne. Red. Stanisław Berezowski, Łódź 1972 s. 255.
10. Witkowski Stefan, Zwierzchowski Krzysztof: 25 lat Radomskich Zakładów Wytwarzania Skórzanych i Odzieżowych Spółdzielni Pracy „Sport” w Radomiu 1948—1973, Radom 1973 s. 34.
11. Radomskie Towarzystwo Naukowe 1963—1973. Red. Jan Boniecki, Radom 1973 s. 149.
12. Radom. Red. Jan Boniecki, Warszawa 1975 r. s. 34 nb. 2, tabl. 30.
13. Spółdzielnia Chemiczno-Wytwórcza „Spolwo” 1950—1975. Red. Czesław T. Zwolski, Radom 1975 s. 56.
14. Wpływ Rewolucji Październikowej na rozwój walki klasowej w Radomskim. Red. Jan Naumiuk, Radom 1977 s. 191.
15. Zieliński Stanisław: Bibliografia rozpraw habilitacyjnych i doktorskich o województwie kieleckim za lata 1959—1972, Radom 1975 s. 40.
16. Zieliński Stanisław: Bibliografia Radomia i Ziemi Radomskiej za 1974 rok, Radom 1975 s. 35.
17. Zieliński Stanisław: Bibliografia województwa radomskiego 1975, Radom 1976 s. 45.
18. Zieliński Stanisław: Bibliografia województwa radomskiego 1976, Radom 1978 s. 46.
19. Zieliński Stanisław: Bibliografia województwa radomskiego 1977, Radom 1979 s. 48.
20. Postęp techniczno-organizacyjny w spółdzielczości pracy. Materiały z sesji. Praca zbiorowa, Radom 1978 s. 78.
21. Urbanistyka i architektura Radom. Red. Wojciech Kalinowski, Lublin 1979 s. 282.
22. Kierunki intensyfikacji produkcji zwierzęcej w województwie radomskim. Materiały konferencyjne. Praca zbiorowa, Radom 1978 s. 218.
23. Kombinat Napraw Maszyn Budowlanych „Zremb” 1964—1979. Praca zbiorowa. Red. St. Ośko, Radom 1979 s. 89.
24. Zieliński Stanisław: Bibliografia województwa radomskiego 1978, Radom 1980 s. 64.
25. Wojna obronna we wrześniu 1939 r. na Ziemi Radomskiej. Praca zbiorowa, Radom 1979 s. 85.
26. Jarosz Antoni: Gospodarka mlekiem w woj. radomskim, Radom 1980 s. 275.
27. Specjalizacja jako czynnik intensyfikacji produkcji rolnej w województwie radomskim. Materiały konferencyjne. Praca zbiorowa. Red. Jan Franecki. Radom 1980 s. 156.
28. Lokalna podaż produktów dla rynku regionu radomskiego. Zbiór referatów na sesję naukową, Radom 1981 s. 181.
29. Bibliografia zawartości czasopism. Przegląd artykułów dotyczących województwa radomskiego za 1979 rok. Red. Grażyna Kabza, Radom 1981 s. 116.
30. Witold Hański: Patomorfologia owsicy obciedliskowej. Rozprawa habilitacyjna, Radom 1982 s. 114.
31. W 40-lecie radomskiego transportu więźniów na Majdanek. Materiały sesji popularno-naukowej. Praca zbiorowa. Red. Jan Franecki. Radom 1983 s. 57.
32. Łuszkiewicz Grażyna: Proletariat przemysłowy guberni radomskiej przed I wojną światową, Radom RTN, 1983, s. 192.
33. Zdrojkowski J.: Rola partii robotniczych w życiu społeczno-politycznym Ziemi Radomskiej w latach 1930—1939, Radom RTN, 1983 s. 168.
34. Wink M.: Klasa robotnicza Radomia w latach 1945—1949, Radom RTN, 1983 s. 138.
35. W 100 rocznicę urodzin Józefa Grzeźnarowskiego. Materiały sesji popularno-naukowej, Radom RTN, 1984 s. 86.
36. Idee Manifestu PKWN i ich realizacja w Polsce Ludowej na Ziemi Radomskiej. Zbiór referatów i komunikatów na konferencję, Radom RTN 1984, s. 203.
37. Bibliografia województwa radomskiego za lata 1981—1982, Radom RTN, 1984 s. 97.
38. Poeta z Czarnolasu, red. Buchwald-Pelcovej i J. Paclawskiego. Radom, RTN, WSP 1984, s. 165
39. Jan Kochanowski i Jego Ziemia Rodzinna, red. K. Myśliński. Radom RTN 1983, „Biul. Kw. RTN”, t. XX, z. 1—2, s. 114.